

(trc. Derin Türkömer), İstanbul 1972; Feridun Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi*, İstanbul 1976; *İstanbul'un Fethi* (TSKT, III/3 eki); Selâhattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 1985, s. 39-111; Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987, s. 124-136; a.mlf., "Mehmet II", *İA*, VII, 510-511; Hasan Kazankaya, *Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u Fethi ve Fethin Karanlık Noktaları*, İstanbul 1990, II, 90-169; K. de Vries, "Gunpowder Weapons at the siege of Constantinople, 1453", *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries* (ed. Yaacov Lev), Leiden 1997, s. 343-362; N. Iorga, "İstanbul'un Zabtu Hakkında İhmal Edilmiş Bir Kaynak" (trc. Fazıl Işıközlü - Adnan S. Erzi), *TTK Belleten*, XIII/49 (1949), s. 107-147; Zorzi Dolfin, "1453 Yılında İstanbul'un Muhasara ve Zabtu" (trc. Samim-Suat Sinanoğlu), *Fatih ve İstanbul*, I/1, İstanbul 1953, s. 19-62; Şehabeddin Tekindağ, "İbn Kemal'e Göre Fâtih'in İstanbul'u Muhasara ve Zabtu", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, I, İstanbul 1955, s. 1-12; a.mlf., "İstanbul Kuşatmasında İki Önemli Olay", *TD*, XXIII (1982), s. 1-6; Feridun Emecen, "İstanbul'un Fethine Giden Yol (1451-1453)", *Toplumsal Tarih*, III/17, İstanbul 1995, s. 22-29; Tayyib Gökbilgin, "İstanbul [İstanbul'un Fethi]", *İA*, V/2, s. 1185-1199; Midhat Sertoğlu, "İstanbul [Türk Devri]", a.e., s. 1214/1-44.

FERİDUN EMECEN

Türk Devri. Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti'nin başşehri, bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfus ve ekonomi bakımından en büyük merkezi olan İstanbul tarihî olarak Haliç, Marmara denizi ve surların çevrelediği yarımada'yı işaret eder. Osmanlılar tarafından "nefs-i İstanbul" denilen bu kesimin dışında Galata, Eyüp ve Üsküdar ona bağlı kadılık bölgeleri (bilâd-ı selâse) şeklinde teşkilâtlanmış ve zamanla şehrin adı altında bütünleşmişlerdir. Cumhuriyet döneminde yaşanan büyük demografik ve fizikî gelişme, İstanbul'u yeni oluşturulan birçok ilçesiyle birlikte çok geniş bir sahaya yayılmış kalabalık bir metropol özelliği kazandırmıştır.

Şehrin Adı. İstanbul'un bulunduğu tarihî yarımada'daki ilk yerleşme yerinin bilinen en eski adı Buzantion / Bizantion'dur; bunun da Trakça bir şahıs adı olan Buzas / Vizas'tan türetildiği belirtilir. Antik rivayetlere göre burası Trakyalı Buzie'nin yetiştirdiği yarı-ılâh Semestras'ın oğlu Kral Bizas tarafından kurulmuştur (*RE*, V, 1127). Roma İmparatorluğu'nun idaresi altına girince, önce Antonius Bassianus'a (İmparator Caracalla) izâfe edilerek Antonia veya Antoninia, 330 yılında imparatorluk merkezi buraya taşındığında Secunda Roma (İkinci Roma), V. asırdan itibaren Nova Roma (Yeni Roma) adlarıyla

la anılmış, hatta şehir halkına da Romaio denmişti. Fakat halk arasında yayılan Constantinopolis kısa zamanda genelleşerek resmî bir sıfat kazanmış, Arap ve İranlılar'ca Kustantiniyye şekli kabul görmüş, Osmanlılar da paralarda ve resmî yazışmalarda bu ismi sık olarak kullanmışlardır. Trak asıllı Bizantion da yine Arapça ve Ermenice formlarıyla Osmanlı metinlerinde şehrin önceki adı olarak geçmiştir (Byzantia, Byzandia, Buzantiye, Puzanta, Buzantis). Öte yandan İslâmî kaynaklarda geçen Rûmiyyetü'l-kübrâ, Taht-ı Rûm, Gulgule-i Rûm gibi adlar Nova Roma'dan türetilmiştir.

Konstantinopolis adı halk arasında çok defa kısaltılarak Polis şeklinde söylenmekteydi. Daha sonra yaygınlık kazanan bu tabir Mes'ûdi'ye göre X. yüzyılda "Bulin", "Stanbulin" tarzında ifade edilmekteydi (*et-Tenbih*, s. 136). Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar'ın ilk devirlerine ait bazı kaynaklarda şehrin adı "استنبول" (İstinbol, İstanbol veya İstanbul) imlâsıyla yazılırken XII. yüzyıla ait bir Ermeni kaynağında "Stambol" tabiri geçer. J. Schiltberger, "İstimboli" telaffuzunun XIV. asrın sonlarında kullanıldığını iddia etmektedir. XVI. yüzyılda şehirdeki Rumlar burayı Stimboli, Türkler ise Stambol şeklinde anmaktaydılar. Osmanlı şairleri ise çok defa vezin icabı olarak "Stinbol, Stanbol" imlâsını kullanmışlardır. Stinbol / Stanbol-İsti(m)bol / İsta(m)bol gibi Türkçe şekillerin Rumca İstin Bolin'den türediği kesindir.

"İslâm'ın bol olduğu yer" anlamındaki İslâmbol şeklindeki benzetme bir Ermeni kaynağına göre şehri fetheden II. Mehmed tarafından yapılmış ve buranın adı olarak kullanılmıştır. Buna XV. yüzyıl resmî kayıtlarında rastlanır (BA, MAD, nr. 19). XVII. yüzyıl Osmanlı münevverleri bunun şehrin Osmanlı Türkçesi'ndeki adı olduğunu kabul ederler (Evliya Çelebi, I, 55-56). 1760 tarihli bir fermana göre paraların üzerindeki "Kostantiniyye"-nin yerine bu adın kullanılması uygun görülmüştü (Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 185). Fakat halk arasında İstanbul veya İstambul tarzı kullanılagelmiş ve resmî ad olmuştur.

İslâmî resmî geleneğe uygun olarak şahıslar gibi şehirler de kendilerine mahsus unvan ve dualarla anıldıkları için İstanbul'a bu durumu simgeleyen birtakım unvanlar verilmiştir. Her şeyden önce bir merkez oluşu dolayısıyla "pâyitaht-ı saltanat, tahtgâh-ı saltanat, makarr-ı saltanat, dârüssaltana, dârülhilâfe" gibi un-

vanlar yanında "dârünnasr" ve "medînetü'l-muvahhidin" gibi nitelemeler de kullanılmıştır. Geleneksel olarak hükümdarın otoritesinin ve iktidarının (kut ve kutluğ) gücü olduğu, adaletin de buradan yani sarayın eşliğinden dağıtıldığı inancı Dersaadet, Âsitâne gibi adların ortaya çıkışına yol açmıştır. İstanbul için kullanılan genel dua formülü, "felâketlere ve adletsizliğe karşı Allah tarafından korunmuş" anlamına gelen "el-mahmiyye, el-mahrûse" tabirleridir. Resmî olarak İstanbul'a "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye ve makarr-ı saltanat-ı seniyyem olan mahmiyye-i Konstantiniyye" şeklinde göndermeler de yapıldı.

Kur'an'da geçen "beldetün tayyibetün" (Sebe' 34/15) tabiri ebced hesabıyla Osmanlılar tarafından fethine (857/1453) işaretinden dolayı kullanılmıştır. "Hasretü'l-mülûk" ise edebî olarak şehri övmeye maksatlı bir tabirdir. Rumlar'da olduğu gibi Türkler de İstanbul'a çok defa sadece "şehir" derlerdi.

Şehrin Fetih Sonrası Yapısı. Şehrin gelecekteki gelişimini fetih şartları belirlemiştir. İslâmî fetih kurallarına göre II. Mehmed şehre son saldırı emriyle birlikte ordusuna üç günlük yağma sözü verdi; şehrin arazisi ve binalarının kendisine yani devlet hazinesine ait bulunduğunu, geriye kalan taşınır mal, esirler ve erzakın hepsinin askere ganimet olduğunu ilân etti. Osmanlı askeri şehre "top yıkdığı gedikten" girdi (20 Cemâziyelevvel 857 / 29 Mayıs 1453). Savaşarak Ayasofya'ya doğru ilerledi. Fakat bu arada Aleksios kulelerinde ikindiye kadar dayanan Giritli denizciler savunmayı sürdürdüler. Bütün çatışmalar ancak öğleden sonra bitti. Halktan sağ kalanların tamamı tutsak edilerek bir kısmı gemilere gönderildi, bir kısmı da surlar dışında kurulmuş olan Osmanlı çadırlarına getirildi. Şehri devletin başşehri yapmayı planlayan ve bu sebeple daha fazla harap olmasını önlemek isteyen Fâtih Sultan Mehmed 30 Mayıs'ta savaş halinin bittiğini ilân etti. Olaylara şahit olan Sphrantzes yağmanın üç gün sürdüğünü kaydederse de 30 Mayıs'tan sonra yağmanın durduğu anlaşılmaktadır. 30 Mayıs'ta törenle şehre giren Fâtih Sultan Mehmed binaların durumunu inceleyip limanı gezdi, ardından Ayasofya'ya gitti ve kiliseyi şehrin "câmi-i kebîr"i ilân ettiği gibi bundan sonra "tahtım İstanbul'dur" diyerek İstanbul'u devletin merkezi yaptı. On üç asır Doğu Roma İmparatorluğu merkezi olan Constantinopolis böylece gelecek beş yüzyılda Osman-

lı Devleti'nin pâyitahtı olacaktı. 1365-1368'de I. Murad'ın emriyle Edirne'de bir saray yapılması üzerine Edirne devletin Rumeli merkezi, ikinci pâyitaht durumuna gelmişti. Bursa 1402'ye kadar esas pâyitahtı ve dârüssaltana durumunu korudu. Süleyman Çelebi'nin devlet arşivi ve hazine ile Edirne'ye gidip sığınması üzerine Edirne 1402'de devletin başşehri durumuna gelmiştir. İstanbul birinci pâyitaht olduktan sonra Rumeli'de Edirne, Anadolu'da Bursa devletin ikinci ve üçüncü pâyitahtları sayılmış, seferlerde padişahlar bu şehirlerde korunan saraylarda kalmışlardır. İstanbul'un tekrar iskân edilmesi üzerinde önemle duran Fâtih, fetihten üç gün sonra aman ilân ederek kaçan halkın belli bir süre içerisinde geri dönmesine izin verdi. Onlara kendi evlerinde oturabilecekleri, din ve âyinlerinde özgür oldukları duyuruldu ve patriklik resmen ihya edildi.

Fâtih Sultan Mehmed, Edirne'ye dönüşünden (13 Cemâziyelâhîr/21 Haziran) önce Karşıdaran Süleyman Bey'i 1500 yeniçeriyle birlikte şehrin subaşı, Hızır Bey'i de kadı tayin etti; surların onarımını, Yaldızlıkapı'da (Altınkapı) bir iç hisar (Yedikule) ve şehrin merkezinde Beyazıt Meydanı'nda kendisi için bir saray yapılmasını emretti. Yeni sarayın (Topkapı Sarayı) inşasından sonra bu saray Sarây-ı Atîk-i Âmire adını alacaktır. Şehri yeniden nüfuslandırmak için esirlerin kendine ait beşte birini aileleriyle birlikte "şehir limanı kıyılarında" yani Haliç'e yerleştirdi; onlara ev vererek belli bir süre vergiden muaf tuttu. Fetihten hemen sonra bir ara Megadux Lucas Notaras'ı vali tayin edip iskân meselesiyle onu görevlendirmeyi düşündü; fakat vezirleri bunun tehlikesini anlatarak kendisini bundan caydırdılar. Notaras ile öbür Bizans ileri gelenleri idam edildi. Esirlerden fidyelerini ödeyenler veya belirli bir süre içinde ödemeyi kabul edenler serbest bırakıldı; ev vermek ve vergiden muaf tutmak yoluyla onların şehirde yerleşmeleri sağlandı; ayrıca tutsakların fidyelerini ödeyebilmeleri için inşaat ve onarım işlerinde çalışmalarına izin verildi. Kuşatmadan önce şehir ahalisinden birçok insan bırakıp gitmişti. Bir kısım halk ya yağma boyunca saklanmış ya da Galata'ya kaçmıştı. Bu sonuncular, fidyelerini ödeyen esirlerle birlikte şehrin ilk Rum nüfusunu oluşturdular. 860'ta (1455) yapılan nüfus ve vergi sayımına göre bunların sayıları oldukça azdır, çoğu Müslümanlığı seçmiş görünmektedir. Padişahın ilân ettiği aman Venedikliler'i kapsıyordu; savunmaya katılan Venedik

balyosu (bailo) Girolamo Minotto ve oğlu idam edildi; yirmi dokuz Venedik asili fidyeye bağlandı, erkek çocukları Acemi Ocakçı'na alındı. Venedikliler'e ancak 19 Rebîülâhîr 858 (18 Nisan 1454) tarihli kapitülasyonla tekrar şehirde yerleşme ve ticaret yapma müsaadesi verildi.

Şehrin tekrar nüfuslandırılmasında kuşkusuz en etkili önlem sürgün, yani devletin çeşitli bölgelerinde yaşamakta olan bir kısım halkın sürülüp yerleştirilmesiydi. Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'dan ayrılmadan önce Rumeli ve Anadolu'dan bir kısım varlıklı müslüman, hristiyan ve yahudi ailelerin İstanbul'a gönderilmesini emreden fermanlar çıkardı. N. Iorga'nın yayımladığı bir belgeye göre (*Notes et extraits*, IV, 67) Anadolu'dan ve Rumeli'den 4000'er aile İstanbul'a yerleştirilecekti. 1453 yılının sonbaharında İstanbul'a dönen Fâtih Sultan Mehmed, sürgünlere uyulmaması ve direniş sebebiyle iskânın çok yavaş yürüdüğünü gördü, Bursa'ya gitti ve bu konuda sert önlemlere başvurdu. Daha çok Rumlar'ı şehre çekmek için eskiden beri Latinler ve papaya karşı olan Yorgi Scholarius'un patrik seçilmesine izin verdi, bir beratla onu resmen patrik tanıdı (6 Ocak 1454). 1455 sonbaharında İstanbul'u tekrar ziyaret ettiğinde surların onarıldığını, Yedikule ve sarayın tamamlanmış olduğunu gördü; fakat birçok müslüman sürgünün harap şehri terkettiğini öğrenince Anadolu ve Rumeli'ye emirler göndererek sürgün ailelerin vakit geçirilmeden İstanbul'a geri yollanmasını istedi.

Muharrem 860 (Aralık 1455) tarihli İstanbul ve Galata'ya ait noksan bir sayım defteri Fatih semti, Aksaray'ın bir kısmı, kara suları ve Marmara kıyılarını kapsamaktadır. Bu defterde Bizans döneminde yirmi iki mahallede 918 hâne kaydedilmiş ve bunların 291'i için "boş" veya "enkaz" notu düşülmüştür. Evler tek katlı (süfi), iki katlı (ulvi) ve "geniş" olarak ayırt edilmiştir; Rumlar'ın drapaz (mükellef) dedikleri büyük konaklar da kalmıştır. Bazı evler üç veya dört bölüme ayrılmış olup birden fazla aile tarafından işgal edilmekteydi. Bina sayımında ayrıca manastırların bahçelerindeki bir veya iki katlı çardaklardan da söz edilir. Fetihten sonra sayımda kayıtlı yirmi altı manastırdan sadece biri Rumlar tarafından kullanılmaktaydı; diğerleri ya boşaltılmış ya da müslüman göçmenlerce iskân edilmişti. Eldeki sayım belgelerinde kırk iki kilise mevcuttu ve bunların çoğu manastırların içinde yer almaktaydı. Kiliselerden ikisi hâlâ

Rumlar'a aitti. Altımermer mahallesinde oturan Rumlar oradaki büyük bir evi kilise olarak kullanıyorlardı. Beş kilisede müslüman göçmenler oturuyordu; bunlardan biri camiye çevrilmişti, diğerleri ise cemaat olmadığından harap bir haldeydi.

İstanbul'un ilk ulucamisi Ayasofya idi. Ayasofya Camii ve Medresesi'nin yanı sıra müslüman kullanımına geçen öteki Bizans dinî binalarının vakıfları şöyle sıralanabilir: Zeyrek Kilise Camii ve Medresesi (Pantokrator), Arap Camii (Galata Camii, Saint Dominio), Silivri'deki hisarda bulunan cami, Eski İmaret Camii (St. Saviour Pantepoptes), Kalenderhâne Mevlevî Tekkesi (II. Bayezid zamanında önce medreseye, daha sonra camiye çevrilmiştir). II. Mehmed'in yaptırmaya başladığı cami (Fatih) ve külliye ancak 875'te (1471) tamamlanabilmişti. Bu tarihe kadar inşa edilmiş camilerin hepsi (Rumelihisarı Camii, Yeni Kervansaray / Çuhacı Hanı Camii, Yedikule'deki Debbağlar Mescidi, Yenice Kale / Anadoluhisarı) Ayasofya vakıflarına bağlanmıştı.

861'de (1457) II. Mehmed, şehirde bulunan kullanılabilir durumdaki Bizans binalarını Ayasofya vakıflarına devretti; bu binalara belgelerde "sultânî" ve "mukâtaalı" adı altında rastlanır. 898'de (1492) bu mukâtaalı, yani kiraya verilen mîrî evlerin sayısı 1428 idi. 895'te (1489) yapılan bir teftiş göre İstanbul ve Galata'da 1093 mukâtaalı ev mevcuttu. Bu rakama, o zamanlar sayıları 335 olduğu tahmin edilen ve padişah kullarının oturduğu Bizans evleri dahil değildi. Kullar tarafından iskân edildiği müddetçe bu evler mukâtaa statüsünde sayılmıyordu. Benzer şekilde II. Bayezid döneminde, Ayasofya vakfiyesinin tanziminden önce (861/1457) mülk olarak tahsis edilen Bizans evlerine kira uygulamasından kesinlikle vazgeçildi; fakat II. Mehmed zamanında birkaç defa bu evlere vergi konmuş ve kaldırılmıştır. Bu evlerden 502'sinin Ayasofya, Sırt Hammamı (bedesten yakınında), Hacı Abdi, Hekim Yâkub (Unkapanı ve Cibali arasında), Şahin Üskübü, Edirnekapı (Saraçhane'de), Üstat Ayas, Arslanlı Mahzen ve Top Yıkığı (Topkapı) mahallelerinde yer alması Osmanlılar'dan önceki yerleşim birimlerinin durumunu göz önüne serer.

Bu Bizans binaları dışında Fâtih'in yeniden inşa ettirdiği cami külliyesi, çarşılar, kapanlar, bedestenler şehre bir Osmanlı-İslâm şehir alt yapısı sağlamıştır. Şehirde ekonomik hayatı canlandırma ve

nüfuslandırma için bu alt yapı gerekiyordu. Halkın ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için Fâtih Sultan Mehmed tarafından inşa ettirilen Büyük Çarşı ile (Kapalıçarşı) birlikte bedesten, Bodrum Kervansarayı, Tahtakale'deki Eski Kervansaray, bedesten yakınlarındaki Yeni Kervansaray, Unkapanı, Tuz Ambarı, Mumhâne, Sabunhâne, Cendrehâne, Debbağhâne, Sellâhhâne, Boyahâne ve Muhtaban Kârhanesi gibi gelir getirici ve yerleşimi özendirici iş merkezleri Ayasofya vakıflarına bağışlanmıştı. Bunlardan başka iki hamam, kırk altı kasap, kırk bir aşhâne, yirmi sekiz bozahâne ve fırınla şehrin çeşitli bölgelerinde 2000 kadar dükkân da Ayasofya'ya vakfedilmişti. Bu dükkânların çoğu, dikdörtgen bloklar şeklinde veya karşılıklı sıra halinde yaptırılmış ve her biri tek bir zanaat koluna vakfedilmiş çarşılar halindeydi.

Şehrin Mekânının Gelişmesi ve Mahalleler. Bu ticarî-ekonomik tesisler yanında Osmanlı İstanbulu'nun gelişiminde izlenen esas prensip, müslüman toplumun dinin gereklerini rahatça yerine getirebilmesini ve bir müslüman şehirde yaşamının kolaylıklarından faydalanabilmesini sağlamaktı. Aslında bu prensip, tapınağın çevresinde gelişen ve şehir haya-

tının fonksiyonları ile dinî ödevleri âhenk içinde bağdaştıran eski Ortadoğu geleneğinin bir devamından ibarettir. Ayasofya, hükümdar ve halkın cülûs ve cuma namazında bir araya geldiği, padişahın halkın dilekçelerini ve şikâyetlerini kabul ettiği, büyük dinî âyinlerin yapıldığı ulucami idi. Şehrin hayatına destek olan ve oturanların refahını sağlayan ekonomik ve sosyal kurumlar ilk defa bu ulucaminin vakıfları olarak ortaya çıktı.

Bu temel İslâmî karakter şehrin topografik gelişiminde de görülebilir. Şehrin ilk idarî birimini Ayasofya nahiyesi oluşturur. Öbür nahiyeler padişah veya vezirler tarafından inşa ettirilen külliyelerin, nahiyeleri oluşturan daha küçük yerleşim birimleri olan mahalleler ise küçük yerel mescidlerin etrafında gelişecektir. Genellikle mahalle mescidleri ileri gelen bir mahalle sâkini tarafından yaptırılmıştır. Baştan beri İstanbul'a "mübarek bir İslâm şehri" statüsü verilmeye çalışılmıştır. Fetihden hemen sonra şehrin kutsal bölgesi olan Eyüp, sahâbeden Ebû Eyyüb el-Ensârî'nin türbesi etrafında bir cami ve imaretin yapılması ile bu özelliğine tam anlamıyla kavuşmuş oldu. Eyüp bütün İslâm dünyasında Mekke, Medine ve Kudüs'ten sonra en mübarek bir ziyaret-

gâh halini alacaktır. Osmanlılar'ın sûfî ve derviş şeyhlerine derin bağlılığı, birçok mahallenin bir velînin zâviye veya türbesinin etrafında ve onun ismiyle kurulmasına yol açmıştır. Kuruluşu Fâtih Sultan Mehmed zamanında başlayan bu çeşit mahalleler arasında Şeyh Ebûlvefâ, Şeyh Akşemseddin, Şeyh Sevindik Halvetî veya daha çok bilinen ismiyle Kovacı Dede, Şeyh Mahmud Resmî sayılabilir. Şehrin "İslâmîleştirilmesi" çabaları için bir nokta da Fâtih zamanından itibaren adının resmî yazılarda İslâmbol olarak kaydedilmesidir. Fâtih Sultan Mehmed ve diğer sultanların hükümdarlık dönemlerinde ara sıra İslâmî gayret yükselmiş ve şehrin "zor kullanarak" kahren alınması sebebiyle kilise ve sinagogların kapatılması isteğiyle otoritelere öylesine baskı yapılmıştı ki şeyhülislâm, gayri müslimlerin zimmî statülerini korumak için dinî bir delil bulmak zorunda kalmıştı. Nihayet güvenlik kaygısıyla Fâtih Sultan Mehmed'in fethedilen şehirlerde uyguladığı politika, yani müslüman nüfusun çoğunlukta olması noktasına İstanbul'da da dikkat edilmiştir.

Genelde Osmanlı hoşgörülü toplum yapısında görüldüğü üzere İslâmî ideal sosyal ve ekonomik gerçeklikle kolaylıkla uzlaştırılabiliyordu. İslâmiyet'in gayri müslimleri devlet güvencesi altına alan ehl-i zimme hukuku bu durumu teşvik etmekteydi. Baştan beri şehrin müslüman ve gayri müslim ahalisi pazar bölgesinde yanyana çalışmakta ve hatta başlangıçta iskân bölgelerindeki mahallelerde de karışık olarak yaşamaktaydılar. Gayri müslimler kendi aralarındaki ticarî ilişkilerde kadiya başvururlardı. Metropol bir başşehirde yaşayan bu insanlar "hemşehrilik" duygusu ile din ve etnik kök gibi ayırımları aşmış bulunuyorlardı.

Öte yandan İstanbul'un Osmanlı karakteri sadece İslâmî idealden değil aynı zamanda askerî yönetim altında her din ve menşeden tüccar ve sanatkâr sınıfının birlikte yaşamasını garanti eden kadim Ortadoğu devlet ve toplum geleneğinden kaynaklanıyordu. Vakıf kurumunun bütün Ortadoğu şehirlerinde görülen kuruluş şekilleri İstanbul'da da uygulanmıştır. Bu gelenek, tüccarların kaldıkları kervansarayların yakınında değerli ithal mallarının korunduğu bir bedestenin (bezzâzistan) inşa edilmesini gerektirir. Kubbeli sağlam bir çekirdek yapı oluşturan bedestenin etrafında kurulan büyük çarşıdaki dükkânlara ise başlıca sanat kolunda faaliyet gösteren esnaf yerleşmiş-

XVI. yüzyılda İstanbul'u gösteren bir minyatür (Seyyid Lokmân, *Hünernâme*, I, TSMK, Hazine, nr. 1523, vr. 158^b-159^a)

tir. Her sanat kolu bir çarşıda toplanırdı. Esnaf için gerekli ham maddelerin ve şehir sâkinleri için yiyeceklerin gözetim ve dağıtımı, devlete ödemesi gereken vergi ve gümrüklerin tahsil edilebilmesi için temel ihtiyaç maddelerinin satışa sunulduğu çeşitli merkezî pazarlar kurulmuştur. Bu kapalı pazar binalarına “kapan” adı verilirdi (yağ kapanı, un kapanı, bal kapanı, yemiş kapanı). Bu kapanlar İstanbul’da liman çevresinde veya şehrin giriş kapılarında yer alırdı. Deniz yoluyla ithal edilen eşyalar için bir gümrük kapanı mevcuttu (sonraları gümrük eminden kinaye semt adı haline gelen Eminönü). Karadan ithal edilen malların gümrüğü ise Edirnekapi civarındaki Karagümrük’te ödenirdi. Debbağhâne ve mezbaha surların dışında; boyahâne, çırpıcı dibeği, zeytin cenderesi gibi işletmeler zanaat merkezlerinin yanlarında yer alır, bütün bu tesisler ve çarşıdaki dükkânlar, yönetici sınıfının üyeleri tarafından vakıf olarak kurulur ya da onların mülkiyeti altında bulunurdu. XVII. yüzyıl Ayasofya vakıf defterinde (BA, MAD, nr. 19) çarşılarda dükkânların büyük kısmı askerî sınıf ve saray mensupları elinde görünmektedir. Genellikle şehir ahalisinin hayat standartlarının yükseltilmesine yönelik hayır işleri vakıf veya vakıf kompleksinin bir parçası olarak su tesisleri, yolların kaldırımıyla döşenmesi, hastahaneler, yolların temizliği ve fakirlerle yolcuların doyurulması ve barınması için zâviye ve imaretler inşası geleneksel Osmanlı şehrinin, bu arada İstanbul’un inşasında temel gelişmelerdir. Böylece harap Bizans şehri üzerinde tipik Osmanlı şehri yükselmiştir.

İstanbul’un bir Yakındoğu şehri olarak gelişiminde, tek bir nüvenin etrafında daireler halinde mahallelerin kuruluşuyla gerçekleştiği şeklindeki yorumlar (Mayer, s. 9, 20, 254) İstanbul için doğru değildir; ancak çeşitli bölgelerde nahiyelerin her biri bir vakıf külliye çevresinde ayrı ayrı gelişmiştir. Bizans zamanında olduğu gibi Osmanlı döneminde de şehrin gelişimi, belirli bölgelerin kendilerine özgü coğrafi özellikleriyle doğrudan bağlantılıydı. Başlangıçta İstanbul şehrinin Bursa, Edirne’de olduğu gibi iki temel özelliği, ulucami (Ayasofya) ve merkezî Büyük Çarşı’dır. Fakat sonraları Fâtih Külliyesi’nin, Sultanpazarı ve Saraçhane’nin inşası, zamanla şehrin padişahın ve önemli devlet adamlarının yaptırdığı ayrı ayrı külliyelerin vakıf kompleksleri etrafında gelişmesine yol açmıştır. Diğer devlet görevlileri veya varlıklı sivil kesim de yeni bir mahallenin merkezini teşkil eden mescid

ve mektepten oluşan daha küçük kompleksler meydana getirmiştir (bu gelişim süreci için önemli kaynak: *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* 953 [1546], nşr. Ekrem Hakkı Ayverdi – Ömer Lutfi Barkan, İstanbul 1970). Dolayısıyla kompleksler arasında sultanınkilerden başlayarak mahalle komplekslerine kadar bir hiyerarşi söz konusudur.

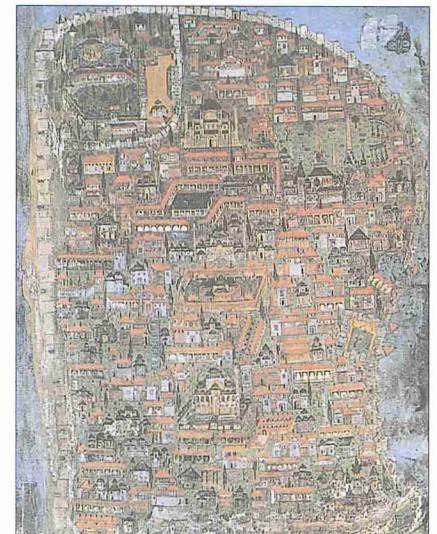
Her ne kadar bu külliyeler İstanbul’da yarı bağımsız cemaatlerin ortaya çıkışına sebep olmuşsa da Haliç liman bölgesiyle ordu ve kervanların geçtiği Divanyolu denilen ana cadde çerçevesinde şehir organik bütünlüğünü koruyabilmiştir. Fâtih Külliyesi ve yanında Sultanpazarı’nın inşasından önce İstanbul’un iki ticarî merkezi bedesten ve Büyük Çarşı ile aşağıda Tahtakale ve liman bölgesiydi. Divanyolu’nun iki yanında belli başlı külliyeler ve hanlarla Büyük Çarşı yer alır. Haliç liman bölgesiyle bu cadde arasındaki bölge han ve kapanlarla dolu ticaret bölgesidir. Bugün de bu karakterini korur. Böylece Divanyolu, Liman ve iki aradaki bölge İstanbul’un ticaret hayatının merkezi olarak bir bütünlük gösterir. Burada belli başlı çarşı, han ve kervansarayların önceden tasarlanmış bir planın sonucu yapılmadığı açıktır; çünkü limana inen birkaç ana cadde haricinde sokaklar eğri büğrü geçitler ve çıkmaz sokaklar halinde gelişmiş ve gelişmiştir. Bu karışıklık bazan ileri sürüldüğü gibi yangınlar sonucu olmayıp baştan beri mevcuttur.

Fetihten hemen sonra (1456) Çakır Ağa (İstanbul subaşı) mahallesinde bir bedesten inşa edilmesine karar verilmişti. İthal edilmiş değerli malların saklanıp satıldığı ve finansal muamelelerin merkezi olan bedesten aynı zamanda ileri gelen tüccarın iş yeri ve şehrin ekonomik hayatının merkeziydi. İstanbul’un büyük bedestenini (sonraları Cevâhir Bedestenine veya İç Bedesten), on beş kubbesiyle tüccarın mallarını ve zengin vatandaşların servetlerini hırsızlık, yağma ve yangına karşı korumak için bir kale sağlamlığında yaptırmıştır. Bu bina aynı zamanda, XIV. yüzyılda Bursa Bedestenini’nin inşasıyla başlayan Osmanlı ticarî mimarisinin bu tarzda yapılmış en tipik örneğidir. Gerek plan itibarıyla gerekse kaynaklardan elde edilen bilgilere göre bedestenin Bizans dönemi yapısı olmadığı ve bu dönemle ilişkili bulunmadığı kesindir. Bizans’ta olduğu gibi İslâm dünyasında da değerli malların depo edilip korunması ve satışı için böyle sine sağlam binalar yapılmıştır; bu çeşit binalara Bizans’ta “basilice”, Arap şehir

lerinde “kaysâriyye” denirdi. Konstantinopolis’in parlak döneminde Constantin Forumu ile Tauri Forumu arasında kalan bu kesim, zengin bir ticarî bölge olup basilike ve artopoleia (ekmekçiler loncası) burada bulunmaktaydı. Bölge şehrin merkezi konumundaydı. Şehir kapılarından gelen ve limandan çıkan yolların keşiştiği yeri kaplıyordu. Haliç’te başlıca iskeleler ise Neorion ile (Bahçekapı) Porta Droungariou (Odunkapı) arasında yer alıyordu. Bizans döneminde yukarıda ticaret merkezinden Basilike Rıhtımı’na (muhtemelen Fâtih Sultan Mehmed’in vakfiyelerinde sık sık bahsedilen Vasiliko Kapısı) inen ana yol yani Markos Embolos Maurianon, Osmanlılar zamanında Uzun Çarşı ismiyle anılıyordu ve şehrin en faal ana caddesi durumundaydı.

Bedesten ve Kapalı Çarşı, burada faaliyet gösteren tüccarlarla ilgili bilgiler Ayasofya vakıfları kayıtlarında ayrıntılı olarak mevcuttur. Bedestende önce 126, 1488’de 140 “sandık” ve on dört köşe dükkânı vardı. Sandık, arkasında deposu ve bir kasası bulunan dükkâna deniyordu (White, I, 174). Bir sandık kirası ayda 20 akçe, köşe dükkânlarının ise 3,5-15 akçe arasındaydı. 898 (1493) yılında bedestendeki tüccarların onu Ermeni, beşi yahudi, üçü Rum ve geri kalanı müslümandı. Fâtih Sultan Mehmed, 878’den (1473) önce, Büyük Çarşı’nın güneydoğu köşesinde ipek ticareti için yeni bir bedesten (Dâ-

XVI. yüzyılda İstanbul’u gösteren bir minyatür (Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, IÜ Ktp., TY, nr. 5964, vr. 8)

rü'l-bezzâziye el-cedîde) inşa ettirdi (bugün açık arttırma yeri). Daha sonra Sandal Bedesteni denilen bu bina devletin en büyük bedesteni olup içinde 124 sandık, dışında ise yetmiş iki dükkân vardı.

Konstantinopolis'in fethinden önce kurulan diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi bedestenin dört kapısından çıkan dört ana yol ve onlara paralel satranç tahtası düzenindeki sokaklarda esnaf için çarşılar inşa edilmişti. 894 (1489) yılı vakıf kayıt defterine göre 641 dükkânda otuz üç ayakkabı, otuz üç terlik ve kırk dört külâh imalâtçısı, elli terzi ile keçeci ve yetmiş altı mücevherci ve başka zanaatkarlar vardı. Müslüman, Ermeni, yahudi ve Rumlar'ın dükkânları ayrı sokaklarda olmayıp aynı sokakta karışıktı; bununla beraber sadece zanaatkarların değil aynı zamanda mücevherci ve sarrafların çoğu müslüman Türk'tü. Büyük Çarşı zamanla genişletilerek nihayet 1000 dükkâna ulaşmış, üzerine çatı yapılarak on iki büyük ve yirmi küçük kapısı olan Kapalı Çarşı haline getirilmiştir. Büyük Çarşı'da bedesten kuralları geçerli olduğundan çarşı bedestenin bir genişlemesi olarak kabul edilmiştir. Bölgedeki ikinci büyük çarşı, Mahmud Paşa dükkânları adıyla bilinmekte olup Mahmud Paşa İmareti'nin yakınında inşa edilmiş 265 dükkândan oluşmaktadır. Fâtih Sultan Mehmed tarafından Ayasofya vakıflarına bağlanan bu çarşı II. Bayezid zamanında tekrar Mahmud Paşa vakfına iade edilmiştir (894/1489 tarihli Ayasofya vakıf kayıtları).

Uzak bölgelerden gelen tüccarın kalabileceği, mallarının da üst veya alt katlarda depo edildiği hanlar, toptan satışların yapıldığı bir yer olup Osmanlı ticaret merkezlerinin vazgeçilmez bir parçasıdır. Fâtih Sultan Mehmed, ikisi Tahtakale'de, ikisi de bedesten yakınında olmak üzere dört han yaptırmıştır. Muhtemelen en eski han bedesten yakınında Bodrum Kervansarayı denilen handır. İki katta otuz bir odasının yanı sıra ön cephesinde on beş dükkân ve dokuz hücre (atölye olarak veya gecelemek için kullanılan biraz büyükçe oda) vardı. Handan elde edilen gelir yıllık 15.000 akçe, dükkân ile hücrelerden ise 3108 akçe idi. İstanbul'a ithal edilen pamuk ve ipekliğin ticaretiyle uğraşanlar bu hanı kullanırlardı (Ahmed Refik, *Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı, 1000-1100*, belge 77). Süleyman Paşa (Rumeli Beylerbeyi Hadım Süleyman) Odaları denilen han 894'te (1489) Kervansaray-ı Üserâ (Esirpazarı) oldu. Divanyolu'nda Atik Ali Paşa Camii'nin yanında iki katlı bu hanın elli iki odası (sekizi sonradan eklenmiş), bir hamamla geniş bir ahırı vardı ve yıllık geliri 19.500 akçeye (yaklaşık 400 altın duka) ulaşıyordu.

Büyük Çarşı'nın doğusunda 878'den (1473) önce Bey Kervansarayı (vakfiyede "han" olarak geçer, sonraları Çuhacı Hanı) inşa edilmiştir. Burası dikdörtgen bir avlunun etrafında iki katta doksan sekiz odasıyla geleneksel bir Osmanlı hanıdır. Önceleri eczacıların bulunduğu ön cephesinde kırk iki dükkânı (vakfiyede kırk dört) mevcuttu. Yıllık geliri ise handan 40.000 akçe ve dükkânlardan 19.548 akçeydi. Fâtih Sultan Mehmed cami vakfının kurulmasından önce eski Atpazarı da denilen bölgede dericiler toplanmıştı, Eski Saray civarında ise ok ve yay imal edenlerle gümüş akçe darphânesi mevcuttu.

Fâtih Sultan Mehmed'in ilk inşaat yaptığı bölgelerden biri de Haliç'te yani liman bölgesinde kurulan Tahtakale (tah-te'l-kal'a) idi. Osmanlı fethinden önce Porta Perama (Balıkpazarı Kapısı) ve Porta Droungariou (Odun Kapısı) arasındaki bu bölge, Latin tüccar kolonileri ve daha sonra da Venedikliler'in kontrolü altında idi; liman faaliyetleri Neorion'a (Bahçekapı) kadar genişletilmişti. Osmanlı fethinden sonra yapılan anlaşmalarla Venedik, balyosun eski sarayını, Venedik mallarının depolandığı Lobia'yı ve iki Latin kilisesini geri almaya çalıştı. 858 (1454) kapitülasyonundan sonra yeni balyos Bartholomeo Marcello'ya kiliseyi ve Anconalılar'ın ikametgâhını kullanma izni verilmiştir. 898 (1493) yılı Ayasofya vakıf defteri kayıtlarında "eski" Venedik kilisesi ve balyosun sarayından söz edilmesine rağmen Arapça vakfiyede (s. 60) bir Venedik loncası mahallesi ve Arslanlı ev / Arslanlı mahzen mahallesi zikredilir (*Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmet II Fatih, s. 70; İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 [1546]*).

Balıkpazarı Kapısı'ndaki rihtim Galata'ya geçişlerde başlıca iskele olarak kullanılmıştır. Sonraları transit geçişlerde Yemiş, Liman, Balat gibi diğer iskelelerden de yararlanılmıştır. Eski İstanbul planlarının hepsi bu bölgede gemi trafiğinin çok yoğun olduğunu göstermektedir. Liman bölgesiyle bedesten arasında kalan sırtlar ticarî binalarla doldurulmuştur. Fâtih Sultan Mehmed burada Ayasofya vakfına ait olmak üzere iki han, gümrük kapısı, yemiş kapısı, tuz deposu, mumhâne, üç bozahâne, yedi ambar ve 422 dükkân yaptırmıştır. Hân-ı Sultânî, 361 dükkânı

kapsayan üstü kapalı ve kare şeklinde olup önemli bir çarşı vazifesi görmekteydi. Sinagog ve Murad Paşa Hanı da bu civardaydı. Yemişkapısı (sonraları Balkapanı) Hanı ise aşağıda on bir depo ve yukarıda on altı odasıyla bu bölgenin doğusunda yer alır.

İstanbul'un başlıca kapanlarıyla (mum, tuz ve sabun) gümrük bu bölgedeydi. Odun ve kereste Bahçekapı'daki Ağaçpazarı'na getirilirdi. Bu boşaltma yeri XIX. asırda bile aynı amaçla kullanılıyordu. Şehir hapishanesi Vasiliko Kapısı'nda (Zindankapı) yer almıştı; burası daha sonra Baba Câfer Zindanı adıyla tanındı.

898 (1493) yılı Ayasofya vakıf kayıtlarına göre İstanbul ve Galata'da vakfa ait 2350 dükkân, dört han, iki hamam, yirmi bir bozahâne, yirmi iki başhâne ve 987 mukâataali ev bulunmakta, bunlardan elde edilen yıllık gelir 718.421 akçeye ulaşılmaktaydı (14.000 duka kadar; vakfın 894/1489 bütçesi yaklaşık 1 milyon akçe idi; Barkan, *İFM, XXIII/1-2 [1963]*, s. 344).

Şehrin başka taraflarında yerel çarşılar inşa edilmişti. Bunlar Ayasofya (otuz dokuz dükkân), Kemer'deki yeni dükkânlar (on yedi dükkân), Divanyolu üzerindeki Dikilitaş / Çemberlitaş (yetmiş yedi dükkân ve yakınında bir bakır para darphânesi), Hoca Pîri Mescidi (yirmi altı dükkân), yirmi dört boyacı dükkânı ve Mahmud Paşa vakfı olan Tavukpazarı idi. İlk yeniçeri barakaları (Eski Odalar) bugünkü Şehzadebaşı caddesindeydi, yakınında on dükkânlı bir çarşı da mevcuttu. Eski Odalar'ın batısında Üstat Ayas mahallesindeki çarşıda otuz beş dükkân, Kazasker Dolabı Çarşısı'nda on dokuz dükkân, Hagioi Apostoloi (On İki Havari) Kilisesi'nin yakınında da Karamanpazarı vardı. Diğer önemli bir ticaret bölgesi de surların dışında bugünkü Unkapısı ve Cibali (Bizans Plateiası) arasındaydı. Fâtih Sultan Mehmed burada un kapanını ve otuz bir dükkândan oluşan bir çarşı yaptırdı. Haliç tarafında şehrin ilk mezbaha ve debbâğhânesi (Debbâğlar mahallesi) kurulmuştu. Kynegion (Kinikoz) Kapısı civarında ise balıkçı evleri ve sultan bahçeleri mevcuttu.

863 (1459) yılı şehrin gelişiminde önemli bir yıldır; çünkü Kritovoulos'a göre, Fâtih Sultan Mehmed devlet erkânını yanına çağırarak şehrin herhangi bir yerinde kendilerinin ismiyle anılacak bir bölge seçmelerini ve orada bir cami, bir han, bir hamam ve bir pazar yeri inşa etmelerini istemişti. Kendisi de Yeni Saray için Sarayburnu'nu ve şehrin en güzel ye-

rini "Ayasofya'yı geçecek" bir cami için seçti. Caminin inşasına ancak 867'de (1463), Hagioi Apostoloi Kilisesi civarında müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu bir bölgede başlanabildi. Bu inşaat şehrin, kuzeybatı tarafındaki surlara ve kuzeydoğuda Haliç'e doğru genişlemesine katkıda bulunmuştur. Cami ve ekleri inşaatı Cemâziyelâhîr 867'de (Şubat 1463) başlayıp Receb 875'te (Ocak 1471) tamamlanmıştır. Ek binalar iki bina türünden oluşmuştur. Bunlardan ilki caminin etrafındaki medrese, hastahane, imaret, okul, kütüphane gibi hayrat eserleri, öteki de han hamam gibi vakfa malî gelir sağlayacak kamu için gerekli binalardır. Bu tür külliye, Orhan Bey'in Bursa'da hisar altında kurduğu vakıflardan beri Osmanlı şehirlerinin çekirdeğini oluşturmuştur.

Yaklaşık 100.000 m²'lik bir alanda şu dinî hayrat yer alır: Sekiz kapıdan girilen avluda cami ve her iki yanında sekiz büyük ve sekiz küçük medrese (Semâniye ve Tetimme), doğu yönünde ayrı bir avluda bir tabhâne, bir imaret ve bir han (sonraları Deve Hanı), bir başka avluda hastahane bulunur. Cami avlusunun iki ön girişinde biri çocuklar için okul, diğeri kütüphane olmak üzere iki küçük bina vardır. Medreselerde görevli ulemânın kalacakları yerler de külliye içinde yer alır. Külliye ikinci kategoriye dahil binalar ise bir büyük çarşı (Sultanpazarı), Saraçhane ve caminin kuzeyinde yer alan bir hamamdı (Çukur Hamam veya İrgatlar Hamamı). Canalcı Kilisesi'nin alanı üzerinde camiyle Saraçhane arasında kurulan Sultanpazarı 280 dükkân (898/1493 kayıtları), otuz iki atölye ve dört depodan oluşan Hızır Bey Çelebi odaları denilen bir bölümü kapsıyordu. Saraçhane ise duvarla çevrilmiş 110 dükkândan oluşuyordu; batı ve güney duvarlarının karşısında "beylik dükkânlar ve odalar" denilen otuz beş dükkân ve on dokuz oda mevcuttu. 898 (1493) kayıtlarına göre hepsi müslüman (bazıları yeniçeri) olmak üzere 142 eyerci burada çalışıyordu. Önceleri bedesten yakınında çalışan eyerciler buraya getirilmiş ve böylece bu zanaatın tek merkezi burası olmuştur. Kuzeyde at pazarı, ahırlar ve bunun etrafında üzengici ve kürkçüler gibi yan sanayi mensup iş yerleri toplanmıştı. Savaş zamanında bu bölge, atlarını teçhiz etmek isteyen askerlerle dolup taşardı. Ancak XIX. yüzyılda Avrupa mallarının ithalatının artmasıyla bu ticarî merkez önemini yitirmeye başlamıştı.

Saraçhane'nin güneyinde Aksaray'a doğru, belki 864'te (1460) yaptırılmış olan Eski Odalar'ın yerine Etmeydanı'nda yeniçeriler için yeni barakalar inşa edildi. Bunlar, yangınlardan sonra birçok defa yenilenerek ocakların 1826'da lağvedilmesine kadar kullanılmıştır.

Fâtih Külliyesi'nin malî durumunu gösteren bir kayda göre (a.g.e., XXIII/1-2 [1963], s. 306-341) 894 (1489) ve 895 (1490) yıllarındaki gelir yaklaşık 1.5 milyon akçeydi. 30.000 duka altını miktarındaki bu gelir Ayasofya vakıflarının gelirinden çok daha fazladır. Gelir kaynaklarını ise İstanbul ve Galata'daki on iki hamam, bu iki yerde toplanan cizye, Trakya'da ellden fazla köyün vergi gelirleri ve çeşitli kıralar teşkil ediyordu. Bu gelirin 869.280 akçesi maaşlara, 461.417 akçesi imaretin yiyecek giderlerine, 72.000 akçesi hastahane masraflarına, 18.522 akçesi onarım ve diğer harcamalara tahsis edilmişti (toplam 1.421.219 akçe).

Külliye görev yapanlardan 102 kişi camide, 168 kişi medreselerde, kırk beş kişi imarete, otuz kişi de hastahane vazifeliydi. Bunlardan başka gelirleri toplayanlar, câbîler (yirmi bir kişi) ve onarımla uğraşan işçiler (on yedi kişi) vardı. Toplam 383 personelin yanı sıra fakir ulemâ ve onların çocukları ile sakat askerlere yılda 202.291 akçe tutarında düzenli ödemeler yapıyordu. İmarette her gün 3300 ekmek dağıtılır ve en az 1117 kişiye iki çeşit yemek çıkartılırdı. Dinî eğitim amaçlı bir merkez olmanın yanı sıra gelirinin hemen hemen yarısının İstanbul dışından gelmesi suretiyle bu külliye şehrin bu bölgesinin ekonomik ve sosyal refahının kaynağını oluşturuyordu.

Fâtih Sultan Mehmed'in 863 (1459) tarihli emrine uygun olarak paşalar, şehrin çeşitli bölgelerinde her biri yerleşim ve refahı teşvik etmek gayesiyle kendi külliyelerini inşa ettiler; öyle ki fetihten sonraki yetmiş yıl içerisinde on üç nahiye meydana geldi ve Osmanlı şehri şekillendi. Şehir bir kaza haline getirildi, her nahiye birkaç mahalleden oluşturuldu. Nüfusun pek yoğun olmadığı bölgelerde ek binalarla birlikte bir cami veya mescidin yapılması yerleşimi teşvik etmiş ve böylece mahalleler meydana çıkmıştır. Camiler gibi mescidler de vakıflar tarafından desteklenirdi.

İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne göre gayri müslim mahalleleri dışındaki nahiye ve bunlara bağlı mahalle ve vakıfların sayısı şöyledir:

Nahiye	Mahalle sayısı	953'te (1546) vakıf sayısı	1005'te (1596) vakıf sayısı
1. Ayasofya	17	191	345
2. Mahmud Paşa	9	96	115
3. Atik Ali Paşa	5	44	76
4. İbrâhîm Paşa	10	106	129
5. Sultan Bayezid	23	198	319
6. Ebûlvefâ	12	165	306
7. Sultan Mehmed	41	372	681
8. Sultan Selim	7	33	90
9. Murad Paşa	23	119	330
10. Dâvud Paşa	13	84	264
11. Koca Mustafa Paşa	30	65	227
12. Topkapı	7	13	39
13. Atik Ali Paşa	22	108	259
Toplam	219	1594	3180

Yukarıdaki tabloda adı geçen nahiye-ler arasında ilk kurulanlar tahmini olarak, 1, 2, 6, 7, 9 ve 12 numaralı olanlardır. XVI. yüzyılda surların içinde kurulan mahallelerden % 30 kadarı Fâtih Sultan Mehmed, yaklaşık % 50'si II. Bayezid devrine ve % 15'i 1512 ile 1546 yılları arasına düşer. Fakat bu rakamlar XVI. yüzyılda nüfus artışının durgunlaştığı anlamına gelmez. Çünkü daha önce kurulan mahallelerin nüfusu XV ve XVI. yüzyıl planlarında görüldüğü üzere oldukça artmıştır. Fâtih Sultan Mehmed devrinde yapılmış bir plana dayanan Vavassore'nin planı nüfusun Langa bostanlarından Unkanpanı'na kadar uzanan hattın doğusunda kalan bölgede (Haliç'in güney kıyısı boyunca) yoğunlaştığını gösterir; Ekrem Hakkı Ayverdi'nin haritasına göre bu hattın doğusunda doksan iki ve batısında -iki kat daha geniş olmasına rağmen- doksan sekiz mahalle mevcuttur. Fakat XVI ve XVII. yüzyıl planlarında surların içinde kalan alanın Yedikule, Bayrampaşa deresi, Yenibahçe surlarının yanı ve Langa bostanları bölgesi hariç tamamıyla yerleşme alanı olduğu görülmektedir. Vakıf sayılarındaki önemli artışlar ise nüfusun gelişmesini göz önüne sermektedir. 857-927 (1453-1521) tarihleri arasında 1163 vakıf kurulmuşken bu rakam 927-953 (1521-1547) arasında 1268, 953-986 (1547-1579) arasında 1193, 986-1005 (1579-1597) arasında 407 kadardı. 1005 (1597) yılında bazıları kapanmış olan 3180 vakıf mevcuttu. Fetihden sonraki ilk yetmiş yıl içinde 1163 vakıf, sonraki yetmiş sekiz senede (927-1005/1521-1597) 2858 vakıf kurulmuştu (İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, tablo 1). Fakat bu sonraki vakıfların çoğu yeni mescid ve mahallelerin kurulmasıyla ilgili olmayıp mevcut mescidlerin desteklenmesi veya vakfın kurucuları için Kur'an okunması şartına bağlı türdendi.

Mahmud Paşa Nahiyesi. Büyük vakıflardan birinin kurucusu olan Mahmud Paşa kendi külliyesi için, bedesteni Tahtakale'ye ve Bahçekapı rıhtımına bağlayan yolun üzeri gibi oldukça işlek bir yeri seçmiş ve burası Mahmud Paşa nahiyesi olarak kaydedilmişti. Hayratı ise cami (867/1463 tarihli kitâbe), medrese (bugüne sadece dersane kalmıştır), imaret, günümüzde izi dahi kalmayan okul ve kendi türbesinden (878/1473 tarihli kitâbe) ibaretti. Bu külliye destekleyen binalar limana giden hayli işlek bir yol üzerindeydi. Vakıfları 265 dükkânı olan bir çarşı, bir han (bugün de mevcut olup Kürkçü Hanı olarak bilinir), kadınlar ve erkekler için iki bölümden oluşan bir çift hamam (871/1466 tarihli kitâbe), Tavukpazarı'nda on dört boyacı dükkânı ve değişik yerlerde 139 dükkân, altmış yedi ev, kırk yedi "oda" ile iki bahçe idi. İstanbul dışında ise yanında hanı olan, sof kumaşı satışı için Ankara'da bir bedesten (bugün Anadolu Uygarlıkları Müzesi), Bursa'da bir han (Fidan Hanı) ve dükkânlar, Hasköy ve Güvercinlik'te hamamlar ve Rumeli'de on dört köydü (vakıfların hepsi 878/1473 tarihli bir vakfiyede birleştirilmiştir, bk. a.g.e., s. 42-45). Vakıfların toplam geliri 606.513 akçeye ulaşıyordu (13.000 dukadan fazla). Hayratın inşa edildiği bölge XIX. yüzyıla kadar en önemli ticaret bölgesi olarak kalmıştır. Mahmud Paşa bu alanda aynı zamanda iki mahallenin kurulmasına yol açan iki mescid yaptırmıştır.

Murad Paşa Nahiyesi. 878'de (1473) vefat eden Has Murad Paşa'nın yaptırdığı cami (876/1471 tarihli kitâbe), medrese ve imaret çevresindeki yirmi üç mahalleden oluşmaktaydı. Vakıflar şu öğelerden meydana gelmişti: Aksaray'da yer alan kırk beş dükkân, iki bozahâne, bir başhâne ve bir hamamla Tahtakale'de bir han, bir başhâne ve Yenibahçe'de dokuz dükkân. Bugünkü Aksaray, Lâleli, Cerrahpaşa, Langa ve Yenikapı bölgelerini kapsayan bu nahiye önceleri az bir nüfusa sahipti; fakat II. Bayezid döneminde on bir mahalle daha kurulmuştur.

Ebülvefâ Nahiyesi. Eski Saray ile Unkapanı caddesi arasında yer almakta olup Haliç'e doğru uzanmaktaydı ve baştan beri kalabalık bir nüfusa sahipti. Fâtih Sultan Mehmed, Şeyh Ebülvefâ için bir cami ile bir zâviye yaptırmıştı. Bu nahiye Molla Hüsrev, Hızır Bey, Molla Gürânî vb. özellikle zamanın ulemâsı ve zengin esnaf tarafından yaptırılmış mescidleriyle seçkin bir yerleşim bölgesiydi. II. Bayezid

devrinde ileri gelen askerler bu nahiye için zengin vakıflar kurdular.

Sultan Bayezid Nahiyesi. II. Bayezid döneminde şehrin ekonomik durumu iyileştiği için altı yeni nahiye daha kuruldu (yukarıdaki listede 3, 4, 5, 10, 11 ve 13 numaralı nahiye). Yerleşim alanları Fâtih ve Aksaray'dan surlara doğru genişledi ve bunun sonucunda birkaç Bizans kilise ve manastırı camiye çevrildi. Sultan Bayezid nahiyesi, 906 (1501) ile 911 (1505) yılları arasında Eski Saray'ın güneyindeki Tauri Forumu'nda yaptırılan külliye merkezli bir bölgeydi. Burada bir cami inşa edilmiş ve bunun yanında bir medrese, bir okul ve bir imaretle aynı bölgede külliye tamamlayan bir hamam ve bir han yapılmıştı. Bu külliye yirmi üç mahalleden oluşan bir nahiye merkezinde yer almıştı. Nahiye, bugünkü Beyazıt Meydanı'ndan Kumkapı'ya ve Divanyolu üzerinde Büyük Çarşı'dan Saraçhane'ye doğru uzanan bölgededir. Denize daha yakın olan Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi bölgede bir ikinci merkezi oluşturmaktaydı. Fâtih Sultan Mehmed devrinde Beyazıt Meydanı, Çakır Ağa (864/1460 tarihli vakfiye), Divane Ali Bey (866/1462) ve Balaban Ağa (888/1483) mescid / mahalle vakıfları ile çevrilmişti. Bugünkü Lâleli'ye giden yolun güneyinde ise Emin Bey (868/1464), Sekbanbaşı Yâkub ve Mimar Kemal mahalleleri vardı. Bölgede, Bayezid döneminde çoğunluğu askerî erkân ve bazı esnaf tarafından birçok yeni mahalle yapılmıştır. Eski Odalar ve Kadirga Tersanesi bu nahiye'deydi. Bizans dönemine ait Sofya Limanı fetihten hemen sonra deniz üssü olarak kullanılmış ve 1459-1461 yılları arasında Fâtih burada bir tersane yaptırmıştır. 860 (1456) tarihli tahrir belgesine göre Yenikapı ile Kumkapı arasında yer alan ve Azebler mahallesi olarak bilinen bölgede azebler yerleşmişti. Vavasore ve Velican'ın planlarında büyük giriş kapısı ile tersane açıkça görülür. Daha sonra belki de XVIII. yüzyılda liman dolarak bugünkü Cüdfî Meydanı ve Kadirga bostanı haline gelmiştir. Fâtih zamanında bu nahiye'deki en önemli bina Sekbanbaşı Yâkub mahallesinde yer alan, altın ve gümüş para basımı için yaptırılmış, sonraları Sirmakeş (Simkeş) Hanı olarak bilinen darphâne ile onun yakınında inşa edilmiş sekiz dükkânlık bir küçük çarşı idi.

Atik Ali Paşa Nahiyesi. İki defa vezîr-âzam olan ve 917 (1511) senesinde makûl düşen Hadım (Atik) Ali Paşa, Divanyolu'nun Constantinos Forumu bölümünde

bir cami (902/1496), bir medrese, bir okul, bir imaretle han ve dükkânlarıyla birlikte bir hankah (büyük tekke) yaptırdı. Ali Paşa nahiyesi olarak geçen bu bölge beş mahalleden oluşmuştu. Aynı Ali Paşa, Edirnekapı yakınında bir cami (Zincirlikuyu Camii) yaptırıp Khora (Hora) Manastır Kilisesi'ni camiye (Kilise Camii / Kariye Camii) çevirtti. Bu bölge seyrek nüfuslu yirmi iki mahalleden oluşuyordu. Yukarıda bahsedilen hayrat büyük bir hanla (XVI. asrın başlarında bu hanın geliri yıllık 13.000 akçeydi) Çemberlitaş'taki imaretin yakınında bir köşk, Yenibahçe'de bir hamam, 178 dükkân, 246 oda, İstanbul'un ticaret bölgelerinde bir fırınla bir ekmekçi dükkânı, kırk dört köy, dört hamam, yedi değirmen, Anadolu ve Rumeli'de yer alan bazı dükkânlar ve Yanbolu'da bir bedestenle destekleniyordu. 915'te (1509) bu vakıfların yıllık geliri 471.998 akçeye (8000 dukadan fazla) ulaşmıştı. Bu nahiye'deki mahallelerin çoğu, II. Bayezid devrinde ve Balat-Edirnekapı-Bayrampaşa deresi bölgesinde ortaya çıktı.

İbrâhim Paşa Nahiyesi. Bu nahiye, 890'da (1485) kazasker ve 904'te (1498) vezîr-âzam olan Çandarlı İbrâhim Paşa'nın Uzunçarşı'da yaptırdığı bir cami, bir medrese ve bir okul çevresinde yer almıştır. Bu binalara bir hamam, Eyüp'te on dört dükkândan meydana gelen bir mezbaha, beş dükkân, yirmi sekiz ev ve kırk oda, bunlara ilâve olarak Anadolu ve Rumeli'de üç köyle üç değirmen, Serez'de bir bedesten vb. vakıf olarak bağlanmıştı. Vakıf nisbeten fakir olmasına rağmen (135.880 akçelik yıllık gelir) nahiye, Büyük Çarşı ile Haliç liman bölgesi arasında kalan kalabalık ticarî bölgeyi içine almış ve bazı mahalleleri Fâtih Sultan Mehmed devrinin zengin iş adamları tarafından kurulmuştu.

Dâvud Paşa Nahiyesi. Vezîr-âzam Koca Dâvud Paşa tarafından meydana getirilen yapılar topluluğu merkez olmak üzere teşekkül etmiştir. Dâvud Paşa, Arcadii Forumu civarında bir cami, bir imaret, bir medrese, bir okul ve bir çeşme ile (890/1485 tarihli kitâbe) caminin etrafında 108 dükkân ve on bir oda yaptırmıştı. Dâvud Paşa aynı zamanda, bugün kendi adıyla anılan Marmara kıyısındaki bölgeyi (eski Eleutherios Limanı'nın batısı) bir saray, bir hamam, bir bozahâne, on bir dükkân ve bir iskele yaptırmak suretiyle yerleşim alanı haline getirmişti (a.g.e., s. 345). İstanbul ve dışında yer alan altı hamam, Manastır'da bir bedesten, Üsküp ve Bursa'daki dükkânlar ve on iki köyün vâridâtı

yıllık 378.886 akçe (yaklaşık 7500 duka) gelir getiriyordu. Burada daha önce bazı mahallelerin mevcut olmasına rağmen aslında Dâvud Paşa'nın vakfı bölgenin genel gelişmesini sağlamış, II. Bayezid devrinde burada sekiz yeni mahalle daha kurulmuştur.

Koca Mustafa Paşa Nahiyesi. II. Bayezid'in hükümdarlığının sonuna doğru müslüman nüfusunun Silivrikapı yönünde genişlediği açıktır. Nitekim Vezîriâzam Mustafa Paşa, Saint Andrew Kilisesi'ni camiye çevirtmiş (894/1489 tarihli kitâbe) ve böylece Koca Mustafa Paşa nahiyesi ortaya çıkmıştır. Vakfiyeye göre külliye bir imaret, bir medrese, bir hankah, bir okul, imam ve başka görevliler için yapılmış evlerden oluşmaktaydı. Bu külliye, bir büyük hamam (yıllık geliri 65.000 akçe) ve civardaki seksen bir dükkânla İstanbul'un çeşitli yerlerindeki dükkânlar, iki han ve Rumeli'de yirmi yedi köyün gelirleriyle destekleniyordu. Yıllık geliri yarım milyon akçeyi geçiyordu. II. Bayezid devrinde on yediden fazla mahalle bu civarda kurulmuştur.

Surların içinde kalan dört nahiye (Koca Mustafa Paşa, Dâvud Paşa, Atik Ali Paşa ve Topkapı) geniş olmalarına rağmen seyrek nüfusluydu; vakıfları nisbeten azdı ve birçok mescid padişahın hazinesinden destekleniyordu. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında kurulan mahallelerin çoğu (dördü Topkapı ve üçü Ali Paşa'da olmak üzere) bu bölgede yer almıştır. 973 (1565) tarihli Mihrimah Sultan Külliyesi (bir han ve çarşının desteğinde cami, medrese, okul ve çeşme) Edirnekapi ve civarında yerleşimi teşvik etmişti. Kara Ahmed Paşa'nın Topkapı'da (yaklaşık 961/1554) ve Hadım İbrâhim Paşa'nın Silivrikapı'da (958/1551) birer cami yaptırmaları şehir girişlerinde yerleşimin arttığına işaret etmektedir.

Mahallelerin yaklaşık % 90'ı, o mahallenin cami veya mescidini yaptıran kişinin adını taşır. Mahalle halkının zaman zaman caminin tamiri ve görevlilerin maaşları için yardımda bulunması bir yana pek az durumda mahallede oturanların bir cami yaptırmak için dernek kurdukları görülmüştür. Fetih'ten sonra bazı şahıslar (Subaşı Çakır Ağa, Kazasker Molla Hüsrev) ve bazı tüccarlar (Elvanzâde Hoca Sinan, Üsküplü Hacı İbrâhim, Hoca Üveys, Hoca Halil) birden fazla mescid yaptırmıştır. 953 (1546) tarihli bir vakıf kaydına göre cami yaptıranların % 65'i askerî sınıfa mensup kişilerdi (saray memurları, subaylar, ulemâ ve bürokratlar).

CAMİ KOMPLEKSİ YAPTIRANLAR	
Ulemâ ve şeyhler	46
Tüccar ve sarraf	32
Esnaf	28
Saray ağaları	18
Beyler	16
Paşalar	14
Kapıkulu subayları	12
Küttâb	8
Mimar	6
Ötekiler	39
Toplam	219

Askerî sınıfın üst düzeyindeki kişiler aslında tüccar ve zanaatkârlardan çok daha zengindiler; sosyal ve siyasî prestij ve daha da önemlisi hazineden elde ettikleri geliri aileden mütevellilerin kontrolü altında tutabilmek için vakıf kurma eğilimindeydiler. Askerî kul sınıfından olanlar daima padişahın müsâderesi kaygısı içindeydiler. Tüccar malî şeriatın güvencesi altındaydı.

XVI. yüzyılda surların içindeki İstanbul nüfusu hızla arttı, bunun sonucunda eski mahallelerde yerleşim sıklaştı, mescidler, bazı kilise ve sinagoglar camiye çevrildi, yeni mescidler inşa edildi, yeni külliyeler açıldı ve özellikle Bayrampaşa deresi boyunca surlara doğru daha önce iskân edilmemiş bölgelerde, hatta surların dışında yeni mahalleler kuruldu. Bu arada Galata civarındaki yerleşim alanı Haliç ve Tophane sirtlarına doğru genişledi; Fındıklı, Cihangir ile Kasımpaşa bölgeleri oluştu. Nüfustaki artış, Sarây-ı Hâssa mimarları bölümünde hummalı bir çalışma döneminin başlamasına yol açmıştır. Mimar Sinan ile başlayan bu dönemde Osmanlı mimarisinin en güzel eserleri ortaya kondu. Burada 1525'te hepsi müslüman on üç mimar, 1604'te yirmi üç müsülman, on altı hristiyan mimar çalışıyordu. Vezîriâzam Rüstem Paşa Camii, Hacı Halil Mescidi alanındaki atölye ve dükkânların üzerine yapıldı. 923-929 (1517-1523) yıllarında vezîriâzam olan Pîrî Mehmed Paşa önemli vakıf eserleri bırakmıştır: Zeyrek semtinde bir cami ile bir medrese, Mercan'da bir cami, Molla Gürânî'de bir cami ile bir hankah, Silivri'de bir cami, medrese ve imareten oluşan bir külliye (bedesten civarında yıllık geliri 6000 duka olan bir han, Galata'da diğer bir han yaptırmış olup geliri bu külliye vakıftır). Tahtakale ile Balıkpazarı'nda birçok dükkân onun vakıflarındandır. Daha sonra kurulan Pîrî Paşa mahallesinin merkezini

de kendisinin Haliç'in kuzeyindeki bahçesi oluşturdu (Evliya Çelebi, I, 411).

946'da (1539) Kanûnî Sultan Süleyman, o zamanlar önemli bir pazar mahallisi olmaya başlayan Aksaray'daki Avrattapazarı'nda karısı Hürrem adına cami, medrese, hastahane, imaret ve okulu içine alan bir külliye kurdu ve bunu desteklemek üzere İstanbul'un değişik semtlerinde toplam yıllık geliri yarım milyon akçeyi bulan (8400 duka) bir han, bir hamam, bir odun deposu, bir mezbaha ve başka bazı dükkân ve depolardan oluşan vakıflar yaptı. Ayrıca ölen oğlu Şehzade Mehmed'in anısına Vefa ile Saraçhane arasında Divanyolu üzerinde cami, medrese, imaret, okul, türbe ve kervansaraydan oluşan büyük bir külliye (951-955/1544-1548), diğer oğlu Cihangir için Fındıklı'da semte adını veren camiye ve buna ilâve olarak bir okul yaptırdı. Son olarak şehrin ortasında limana bakan bir tepe üzerinde, yangın sebebiyle harap olan alanda Mimar Sinan'a başşehirin en muhteşem külliyesini inşa etmesi için emir verdi. 1550 Temmuzunda başlayıp 1557 Ekiminde tamamlanan Süleymaniye Camii ve Külliyesi on sekizden fazla yapıyı içine alır. Bunlar meydana ulucami, Süleyman ve Hürrem Sultan'ın türbeleriyle türbedarın evi, dışarıda caminin iki kenarında devletin en yüksek düzeyde eğitim kurumları olan dört medrese ve bir dârülhadis, bir hastahane ile bir dârüzziyâfe ve bir tabhânedir. Küçük binalar mülâzimler (medreseye girmek için hazırlanan öğrenciler) için bir mektep, bir kütüphane, bir eczane ve bir de sıbyan mektebiydi. Külliye müderrisler ve cami görevlileri için evler, medreselerin önünde yer alan bir çarşı ve bir hanla tamamlanmıştı. Evliya Çelebi'ye göre (a.g.e., I, 157) yeniçeri ağasının sarayı da (sonraları şeyhülislâmlık dairesi) bu külliye dahilinde.

Bu inşaat örgüt ve harcamalarına dair ayrıntılı muhasebe defterleri böylesine önemli işlerde izlenen düzeni gösteren değerli bir belgedir ve Ömer Lütfi Barkan tarafından iki cilt halinde yayımlanmış bulunmaktadır. Kompleksi meydana getirmek için gerekli malzemeler ve sanatkârlar İstanbul ve devletin başka yerlerinden toplanmış ve işçiler sıkı bir disiplin altında çalıştırılmıştı. İnşaatın devam ettiği beş yıl, yedi ay süresince kendilerine ücret ödenen sanatkârlardan yüzde 29'u İstanbul, yüzde 14'ü Rumeli ve Adalar, yüzde 13'ü ise Anadolu'dan gelmişti (geriye kalan yüzde 44 için herhangi bir açıklama yoktur). İnşaatla çalışan 3523 işçi-

nin yüzde 51'i hristiyan, yüzde 49'u müslümandı. Duvar ustaları, demirciler ve lağımclar genellikle hristiyan, taş ustaları, marangozlar, boyacılar, camcılar ve kurşun işlerini yapanlar çoğunlukla müslümandı. İşçilerin yüzde 55'i maaşla çalışan hür kişiler, yüzde 40'ı acemi oğlanları ve yüzde 5'i de kürek mahkûmuydu. Süleymaniye'nin bütün vakıfları tek bir vakfiyede birleştirilmiştir. III. Murad devrinde düzenlenen bir tahrir göre o zamanki vakıf gelirleri 5.277.759 akçeye (88.000 duka) varmaktaydı; bu gelirin yüzde 81'i'nin Rumeli'deki 230 kadar köyün vergilerinden sağlandığı dikkati çekmektedir. Tamamlanan külliye'nin çeşitli bölümlerinde yıllık maaş giderleri 1 milyon akçeye ulaşan 748 görevli çalışıyordu.

XVI. yüzyılda sur kapıları civarında ve Bayrampaşa vadisinde meydana getirilen vakıfların sayısındaki fazlalık söz konusu bölgelerdeki nüfus artışına işaret etmektedir. Edirnekapi semtinde Mihrimah vakfının dışında bu kapı ve Fatih arasında Mesih Paşa Külliyesi (994/1586 tarihli vakfiye), Balat'ta tercüman Yûnus Bey Camii (948/1541), Ferruh Kethüdâ Camii (970/1562) ve Kadı Sâdî Camii de vardı. Topkapı'daki Mimar Sinan'ın bir eseri olan Kara Ahmed Paşa Külliyesi (962/1555: cami, medrese, dârülkurrâ, okul, çeşme) semtin gelişmesinde önemli bir faktör olmuştur. Bu arada Arpa Emini (Defterdar) Mustafa Camii de zikredilmelidir.

Yenibahçe semtinin yöneticiler tarafından tercih edilen bir semt olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölgede Sultan Selim'in cami ve medreseden oluşan vakfı, Kazasker Abdurrahman Çelebi'nin yaptırdığı cami, Hürrem Çavuş'un camisi, Kaptan Sinan Paşa'nın cami ve medresesi, Mahmud Ağa Sarayı, Mimar Sinan'ın camisi, Yeniçeri Kâtibi Camii ve Vezîriâzam Lutfi Paşa Camii ile birlikte saray, çeşme, hamam ve paşanın eşi Şah Hübân Türbesi yer almaktadır.

Silivrikapı semti ise Hadım İbrâhim Paşa'nın camii (958/1551), medrese, okul, üç hamam, dört büyük meskenle yedi evden oluşan vakfı sayesinde gelişmeye başladı. Hacı Evhad'ın Mimar Sinan'a yaptırdığı cami ve hamamı Yedikule surları civarında yer almıştır.

Marmara ve Haliç surları boyunca da yeni vakıflar kuruldu. Ahırkapı'da Mahmud Ağa Camii, Kumkapı'da İbrâhim Paşa'nın eşi için yaptırdığı cami, Langa'da Bezirgânzâde ve Şeyh Ferhad camileri, Kadirga'da Sokullu Mehmed Paşa / Esma Hatun Camii, medrese ve zâviyesi, Unka-

panı'nda Süleyman Subaşı ve Tüfenkhâne camileri Mimar Sinan'ın eserleri arasında yer alır.

Aslında 1540'tan 1588'e kadar geçen yapılaşma sürecine "Sinan devri" denilebilir; zira Mimar Sinan ekibiyle birlikte sultan ve diğer önemli kişiler için İstanbul'da kırk üç cami, elli iki mescid, kırk dokuz medrese, yedi dârülkurrâ, kırk hamam, yirmi sekiz saray ve köşk, üç imaret, üç hastahane ve altı han inşa etmiştir. İstanbul sınırları dışındaki semtlerde Mimar Sinan'a atfedilen öteki önemli eserler Eyüp'te Zaloğlu Mahmud Paşa Camii (şadırvan üzerindeki tarih 958/1551), Defterdar Mahmud Çelebi Camii (948/1541) ve Şah Sultan Camii; Tophane'de Kılıç Ali Paşa Camii (988/1580) ve Muh-yiddin Çelebi Camii; Fındıklı'da Cihangir Camii ve Kazasker Mehmed Vüsûlî'nin (Molla Çelebi) yaptırdığı cami, okul ve hamam (973/1565); Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii (963/1555); Sütlüce'de Çavuşbaşı Camii; Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii (954/1547-48), Şemsi Ahmed Paşa Camii (988/1580) ve Atik Vâlide (Nurbânû) Sultan Camii (991/1583); Kasımpaşa'da Kasım Paşa'nın yaptırdığı cami ve medreseden oluşan külliye (vakfın nakit geliri 2.630.000 akçe) ve Okmeydanı'na doğru Piyâle Paşa'nın yaptırdığı cami, medrese, okul, tekke, çeşme ve hamamı içeren külliye (981/1573 tarihli vakfiye) bu dönemin eserlerindendir.

Yedikule dışındaki mezbaha ve debbâğhânelerin bulunduğu bölge de giderek genişledi. Önceleri yirmi yedi debbâğhâne, otuz iki kasap ve beş kırışçının bulunduğu semt sonraki yüzyıllarda Evliya Çelebi'ye göre bir cami, yedi mescid, 300 debbâğhâne, elli tutkal dükkânı ve yetmiş kırışçının bulunduğu hızla gelişmekte olan bir kaza haline gelmiştir. Bu deb-

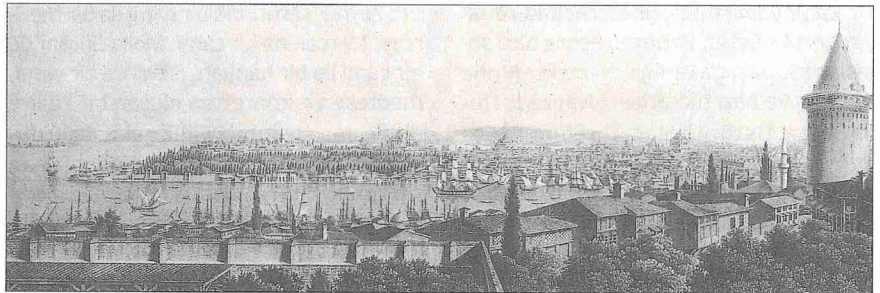
bâğlar, İstanbul'da kesilen bütün hayvanların sakatatını satın alma imtiyazına sahipti.

XVI. asrın ikinci ve XVII. asrın ilk yarısında yerleşim alanları surların dışına Eyüp'e doğru genişledi. Aynı dönemde mahalleler, esas giriş kapılarının dışında inşa edilen cami ve zâviyelerin etrafında oluşmuştur. Topkapı'da Takyeci İbrâhim Ağa Camii (vakıf kitâbe tarihi 1000/1592) Takyeci mahallesinin kurulmasına yol açmış; bu arada Yenikapı'da Merkez Efendi Camii ve Zâviyesi ile yeniçeriler kâtibi Malkoç Mehmed Efendi'nin 1006'da (1597) kurduğu büyük mevlîvîhâne bulundukları bölgenin şenlenmesini sağlamıştır.

Osmanlı mimarisinin klasik geleneğinin cami-külliyelerinin son örneklerini, Atmeydanı'nda yapılan Sultan Ahmed ve Eminönü'ndeki Vâlide (Yeni) Camii verir. Bunlardan ilki, 1018-1026 (1609-1617) yılları arasında bir buçuk milyon altın harcanarak inşa edilmiş ve bir cami, medrese, hastahane, aşevi, dârüzziyâfe, misafirhane, okul, sebîl ve arasta tipinde bir çarşıdan oluşmuştur. Galata sakinlerinin cizyesi bu camiye vakıftır. Yeniçami'nin inşasına Safiye Sultan tarafından 1006 (1597) yılında başlanmış, fakat uzun bir süre inşaat yarıda kalmış, ancak 1071-1074 (1661-1664) yıllarında Turhan Sultan tarafından bir cami, bir dârülkurrâ, bir okul, çeşmeler, Turhan Sultan Türbesi ve bir pazarla (Mısır Çarşısı) dükkânlardan oluşacak şekilde tamamlanmıştır.

XVIII. yüzyılda Büyük Çarşı yanında cami, medrese, kütüphane ve bir sebîlhâne içeren Nuruosmaniye Külliyesi (1748-1756), cami, medrese ve çeşmesiyle Lâleli Külliyesi (1760-1764), Avrupa barok tarzından etkilenecek inşa edilmiş külliyeler olup klasik Osmanlı geleneğine sokulamaz.

XIX. yüzyılın başlarında Eski İstanbul'un Galata sirtlarından görünüşünü tasvir eden gravür (M. A. Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople*, Paris 1819)

Bu dönemde yüklü bir yıllık gideri gerektiren cami, hastahane ve imaretler yerine külliyelerde kütüphane ve sebillerin gelmesi dikkate değer bir husustur. Bu eğilim özellikle vezîriâzamların vakıflarında daha açık görünür. Köprülû ailesinden üç vezir Divanyolu üzerinde külliye yaptırılmıştır (Mehmed Paşa: Türbe, medrese, kütüphane; Kara Mustafa Paşa [1101/1690]: Cami, medrese, okul, sebil; Amcazâde Hüseyin Paşa [1112/1700]: Cami, medrese, kütüphane, sebiller). Bu yol üzerinde aynı zamanda Çorlulu Ali Paşa ([1120/1708] cami, medrese), Damad İbrâhim Paşa ([1132/1720] dârülhadis, sebil) ve Seyyid Hasan Paşa ([1158/1745] medrese, okul, sebil, dükkânlar, fırın) külliyesi de mevcuttu. Bu dönemin bir başka özelliği de şehrin nüfusu az olan bölgelerinde eskilerin modelinde yeni külliyelerin yapılması (meselâ Koca Mustafa Paşa nahiyesindeki Hekimoğlu Ali Paşa'nın 1733-1735 yıllarında yaptırdığı külliye), Üsküdar ve Boğaz'ın yeni yerleşim bölgelerinde külliyelerin kurulmasıdır. Bunların en önemlileri Üsküdar'da Kösem Vâlide Sultan (cami, medrese, imaret, hamam, han), Gülnûş Emetullah Sultan (Yeni Vâlide [1708-1710], cami, sebiller), Beylerbeyi'nde I. Abdülhamid Camii (1778, İstanbul Bahçekapı'daki diğer mülklerle beraber) ve Eyüp'te Mihrîşah Sultan ([1795] imaret, sebil, okul) külliyeleridir.

XVII. yüzyıla kadar İstanbul'un gelişimi genellikle surların içinde süregelmiştir. 17,2 km²'lik bu alan, Bizans döneminin doruk noktasında bile tamamen imar edilmemişti. 1543'te çok sayıda geniş ve üzerinde yerleşilmemiş arazi parçaları mevcuttu. Loric's'ın panolarında Süleymaniye ile Haliç arasındaki bölge boş arsa olarak gösterilmiştir. Bu yüzyılda Bayrampaşa vadisinde ve şehir kapıları civarında külliye ve ileri gelenlerin sarayları yapılmışsa da şehrin bu bölümleri daha çok bahçe, bostan ve pazar yerleriyle dolu olup nüfusu seyrek yerlerdi. Meselâ XVII. yüzyılda Edirnekapi'nın güney batısında Yenibahçe 10.000 atın otladığı büyük bir mera olarak tasvir edilmiştir. Bundan başka Silivrikapi ile Yedikule arasında Ağa Çayırı, şehrin en güney köşesinde Yedikule civarında Marmara kıyısında Samatya ile Davutpaşa arasındaki Bostan-yeri, daha doğuda Langa bostanları, Kadirga bostanları ve Cündî Meydanı gibi pek çok açık arazi vardı. Surların yakınında Altımermer, Edirnekapi ve Sultansehim'de büyük Bizans açık hava su sarnıçları vardı (hepsine Çukurbostan denilirdi).

Hatta şehrin sık nüfuslu bölgelerinde Es-ki Saray ve Yeni Saray'ın avlu ve bahçeleri (0,67 km²), büyük camilerin avluları yerleşim bölgeleri dışında kalıyordu (tahminlere göre İstanbul camilerine 100.000 insan yerleştirilebilirdi).

Açık araziler tamamıyla kullanım dışı da değildi. Güzel manzaraları ve çınarların gölgelediği cami avluları dinlenme amaçlı sayfiye yerleri sayılabilir (Evliya Çelebi, I, 481). Bu avlular bazan da pazar yeri olarak kullanılmıştır. Zamanla evler ve dükkânlar açık Bizans forumlarını (şehir meydanları) işgal etmeye başladı, hatta bu meydanlardan bazıları tamamen ortadan kayboldu (Constantinos Forumu = Çemberlitaş Meydanı veya Tavukpazarı Dikilitaş Meydanı; Tauri Forumu = Beyazıt Meydanı; Arcadii Forumu = Avratpazarı; Bovis Forumu = Aksaray). Bununla beraber Hipodrom (Atmeydanı) küçük olmasına rağmen İstanbul'un en önemli meydanı olma özelliğini uzun yıllar korumuş, dinlenme yeri olmasının yanı sıra hem pazar yeri hem de cirit gösterileri için kullanılmıştır. Öteki Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi kadınlara özgü pazar yeri olan Avratpazarı zamanla ortadan kayboldu. Binicilik ve okçuluk gösterileri sadece Atmeydanı ve Okmeydanı'nda değil, birer gezinti yeri de olan ve iskâna açılmasının veya bahçe yapılmasının yasak olduğu Langa ve Cündî meydanlarında da yapıldı.

Mahalle Yapısı, Yollar, Yapı Düzenlemeleri, Evler. Fâtih Sultan Mehmed'in saltanatı sonunda İstanbul'da 182 mahallenin var olduğu tesbit edilmektedir. Bu rakam gayri müslim mahalleler hariç 1546'da 219'a yükselmişti. 1634'te toplam 292 mahalle ve ayrıca on iki cemaat mevcuttu. Cemaat, henüz bir mahalleye yerleşmemiş göçmen bir grup için kullanılan bir terimdir; meselâ göçmen bir yahudi cemaati gibi. 1672'de ise müslüman mahallelerinin sayısı 253'e, gayri müslim mahallelerinin sayısı da yirmi dörde düşmüştü. 1871'de surların içindeki 284 müslüman, yirmi dört Rum, on dört Ermeni ve dokuz yahudi mahallesine ilâve olarak surların dışında Boğaz ve Haliç boyunca Üsküdar ve Kadıköy'de 256 mahalle daha vardı.

Mahalle bir cami, kilise veya havranın etrafında oluşmuş ve kendisine has bir kimliği olan sosyal bir birimdi. Bu topluluğun üyeleri birbirine sadece ortak menşe, din ve kültürle değil aynı zamanda sosyal dayanışmayı sağlayan dış faktörlerle de bağlıydı. Mâbed toplu buluşma

yeri ve mahallenin sembolü olduğu gibi mâbedin onarımı, görevli maaşlarının ödenmesi de mahallede oturanların ortak sorumluluğundadır. Ayrıca hemen hemen her mahallede varlıklı olanların yardımlarıyla ayakta duran bir okul ve çeşme mevcuttu. İdareciler de mahalleyi düzenin korunması, vergilerin ödenmesi ve devlete karşı diğer ödevlerin yerine getirilmesi, fakirlere yardımda ortak sorumluluğu olan bir birlik olarak görüyordu. Buna en iyi örnek avârız fonudur. Daha önceden belirlenmiş avârız vergi hânelelerinin sayısına göre her mahalleden bu vergi toplanırdı; birçok mahallede vakıflar tarafından desteklenen bir avârız fonu olup fakir veya borçluların avârızı buradan ödenir, gerektiğinde düşük faizle mahalle sakinlerine kredi verilirdi. Yine loncaların kethüdâları, vakıfların mütevellileri, cami imamları hükümetle oraya bağlı halk arasında resmî ara bulucu konumundaydılar. Son olarak mahalle sakinleri güvenliğin ve ahlâkî düzenin korunmasında ortaklaşa sorumlu idiler. Bir yabancının mahalleli sayılabilmesi kolay değildi; genel görüşe göre kesintisiz dört yıllık ikamet şarttı (Taşköprizâde, II, 654); ikamet dönemi İstanbul için beş sene olarak belirlenmişti (Ahmed Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı, 1553-1591*, s. 145). 1579 yılında her bir mahallenin sakinleri suçluların kanundan kaçmalarını önlemek için birbirlerine kefil yapılmıştı; yine aynı sebeple 1578 yılında mahalleler arasında kapılar konulması düşünülmüştü. Her mahallenin bir bekçisi vardı, XVI. yüzyılda mahalle sakinleri bu ödevi sırayla yerine getirirlerdi. Ancak daha sonraları mahalleli ücretli bir bekçi (pâsbân) tutmaya başladı. 1695 tarihli bir kanuna göre her mahalle, ellerinde fenerle mahalleyi gözleyip yatış namazından sonra burada dolaşan yabancıları tutuklama yetkisine sahipti ve sadâkati kefillerle garanti edilen iki bekçi tutmak zorundaydı (Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, I, 965). Mahalle hayatında son derece önemli olan bekçi İstanbul folklorunun vazgeçilmez karakteri olacaktır. Yine her mahalle iki veya üç çöpçünün maaşını ödemekle yükümlüydü. 1868'de bazı mahalleler yangına karşı kullanılacak bir ekipman tedarik etmek zorundaydı ve her mahalleden birkaç genç erkek tulum-bacı tayin edilmişti (a.g.e., I, 1188, 1195-1204). Tulum-bacı İstanbul hayatının en renkli tiplerinden biriydi.

Mahalle imamı resmî otoritelerle bütün ilişkilerde mahallenin temsilcisiydi.

Padişahın emirleri kadı tarafından imam-lara aktarılır veya münâdilerce pazar yeri ve caddelerde ilân edilirdi. İmam ayrıca, mahallenin hükümete karşı yükümlülüklerinin yerine getirilmesinden de sorumlu idi; üzerine düşen ödevleri yapmayan fertleri resmî makamlara, özellikle de kadıya bildirmek mecburiyetindeydi. 1826'da her mahalle için bir muhtar seçilmesi, sivil yerel idarecilerin devletçe tanınmaları yolunda atılan ilk adımdı. Zamanla aynı din ve mezhebe ait olanların ayrı ayrı mahallelere yerleşmeleri ve bu mahallelerden oluşan semtlerde birlikte yaşamaları eğilimi arttı. Bu eğilim hükümet tarafından da teşvik edildi. 1591'de Pam-makaristos Kilisesi camiye çevrildiğinde etrafındaki boş arazi her biri bir ev yapılacak kadar parsellere ayrılıp bir müslüman mahallesi kurulması için müslümanlara satılmıştır. İstanbul'da her semtin kendine özgü gelenekleri, hatta konuşma şivesinde ayrılma eğilimi XVII. yüzyılda Evliya Çelebi ve Eremya Çelebi'de, XIX. yüzyılda Ahmed Midhat Efendi, Mehmed Tefvik ve Hüseyin Rahmi Gürpınar gibi romancıların eserlerinde belirtilmiştir.

Vavassore'nin planı şehrin bütün bölgelerine ulaşan geniş caddeleri göstermektedir. Fakat bu caddeler XVI. yüzyılda kaybolmuştur. Şehrin cadde ve sokakları sadece Dragoman Konstantin'in 1228 (1813) tarihli planında gösterilmiştir (TSMA, nr. E 1858). XIX. yüzyılda bile şehrin en önemli caddesi olan Divanyolu ancak 3-3,5 m. genişliğindeydi. İstanbul, eğri büğrû çıkmaz sokaklarla dolu olup şehir planı Ortaçağ Şark şehirdekilere benzemektedir. Önceden planlanma bir yana hepsi rastlantı eseri ortaya çıkmıştı (Mayer, s. 9-24, 104, 254). 1876 tarihli ayrıntılı bir harita üzerinde yapılan araştırmaya göre (Ayverdi, 19. *Asırda İstanbul Haritası*, tür.yer.) sokaklar Fâtih Sultan Mehmed devri özelliklerini korumaktaydı, çünkü mimarbaşı, yangınlardan sonra yeniden yapılanma sürecinde eski sokak düzenini muhafaza etmeye çalışmıştı. Mülk sahipleri daima üst katlarda sundurma yapmak eğilimiyle evleri sokaklara taşımışlar ve böylece dar sokaklar loş ve havasız dehlizlere dönüşmüştü. Dar sokaklardaki ulaşımın zorlukları sebebiyle taşımacılık daha çok Haliç'ten deniz yoluyla yapılırdı.

XVI. yüzyıl belgeleri gösterir ki sokaklarda kaldırım vardı. Evliya Çelebi İstanbul, Eyüp, Tophane ve Kasımpaşa sokaklarının tamamının kaldırımları olduğunu iddia eder. Kaldırımların yapım ve onarı-

mı kaldırımcılar loncasının kethüdâsı ile gerçekleştirilen anlaşma ile sağlanırdı. Yapılan işler şehremini, mimarbaşı veya suyolu nâzırı tarafından kontrol edilirdi. Ana caddelere kaldırım döşeme giderleri hükümet tarafından, yan sokaklarındaki orada oturanlar, dükkân sahipleri ve vakıf mütevellileri tarafından karşılanırdı.

Büyük meydan ve caddelerin temizlik işi acemi oğlanları ve yeniçeri ağasının gözetiminde öbür askerî birlikler tarafından yapıldığı gibi yan sokaklarda oturan mülk sahipleri evlerinin önünü temizlemekle yükümlüyüdü; sonraları mahallelerde çöpçüler (süprüntücü) istihdam edildi. Çöplerin ortadan kaldırılması çöplük subaşısının (tâhir subaşı) ödevi olup bu iş sözleşme ile "arayıcı" (Evliya Çelebi, I, 514) denilen gruba yaptırdı. Bu grup çöpleri sepetlerle toplar ve işe yarayacak şeyleri seçip aldıktan sonra kalanı denize dökerdi. Çöp ve molozlar genellikle Langa, Tah-takale kıyısı veya Odunkapısı yakınında "bokluk" diye bilinen yerlerden dökülürdü. Padişah fermanları sürekli olarak sokaklara çöplerin atılmasını, kaldırımlara zarar verilmesini ve evlerin önlerine merdiven yapılmasını yasaklar.

Ramazın hariç yatsı namazından sonra herkesin evinde olması zorunluydu. Sokakların aydınlatılması için gerekli düzenlemeler henüz yapılmamıştı ve dışarı çıkmaları gerekenler fener taşımak zorundaydılar. Gazla aydınlatılan ilk semt Beyoğlu caddesiydi (1856), İstanbul'un büyük caddeleri ancak 1879'dan itibaren gazla aydınlatılmaya başlandı (Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, I, 971).

İstanbul sakinleri ve yabancı gözlemciler çeşitli aralıklarla yayımlanan fermanlara rağmen sokakların bakımsız ve pis olduğunda birleşir. İlk defa 1839'da çıkmaz sokakların açılması, geniş ve ilgi çekici cadde ve meydanların oluşturulması gibi şehri modernleştirme planları yapılmış, ancak plan 1865'te büyük Hoca paşa yangınından sonra uygulamaya konulabilmiştir.

Bina üslûbunda hükümet kontrolü, sokaklar ve şehrin temizliğiyle ilgili çıkarılan tâlimatlar, Osmanlı İstanbulu'nun görünüşünde kuşkusuz etkili olmuştur. Bu tâlimatlar şehremini ve yardımcılarını, hâssa mimarbaşı ve suyolu nâzırı tarafından hazırlanır ve kadı ile subaşı tarafından uygulanırdı. 1831'de bu vazifeler Ebniye-i Hâssa Müdürlüğü'ne geçti. En önemlisi her türlü inşaat devlet kontrolü altındaydı. İnşaatın başlaması için önce arsanın satın alınması gerekir, bu amaçla ya mîrî

hazineyle veya ilgili vakıfla ilişkiye girilir, son olarak da bir peşin kira ödeme (icâre-i muaccele) yapılırdı. Zira fetihten beri İstanbul toprağı devletin (mîrî) mülkü sayılmış yahut vakıflara bağışlanmıştı. Eğer mülk bir vakfa aitse devlet yetkililerinin onaylaması şarttı. Mimarbaşı yürürlükte olan tâlimatlara ve uygun görülen ölçülere uyma şartıyla inşaatın başlamasına izin verir ve kontrolünü yapardı. 1782 tarihli bir fermanla, izin almadan gayri müslimler için inşaat yapan inşaatçıların idamla cezalandırılacağı belirtilmişti. Hükümet bu işlere arazi tasarrufu kanunları, yangınların ve su sıkıntısının önlenmesi, surların, camilerin ve kamu binalarının korunması gibi çeşitli sebeplerden dolayı müdahale ediyordu. 1559'da bir tâlimata göre evler iki kat daha yüksek olmayacak, sokak üzerine saçak ve çıkıntı yapılmayacaktı. Bu yasakların sıkça tekrarı emirlerin uygulanmadığına işarettir. Büyük yangınlardan sonra evlerin, özellikle kamu binalarına ve hanlara bitişik olanların, taş veya tuğla ile yapılması emredilmişti. Ancak depremlerden sonra ahşap binaların yapımına izin verildiği de belirtilmelidir. Ucuz maliyeti dolayısıyla İstanbul evlerinin çoğu ahşaptı. Yangın tehlikesini azaltmak ve şehir kapıları ile iskelelere ulaşımı kolaylaştırmak için 1558 tarihinde surlara bitişik ev ve dükkânların 4 zirâ (1718'de 5 zirâ, 3,25 m.) boşluk bırakacak şekilde yıkılması emredildi. Şehir suyunu muhafaza için yeni konak ve hamamların inşası padişahın iznine bağlıydı, hatta bazan hamamların yapımı tamamen yasaklanırdı. Hızlı nüfus artışını önlemek için bekâr odaları, yani şehre yeni gelenlerin ve bekâr işçilerin kaldıkları yerler sıkı bir kontrol altında tutulur ve bazan yasaklanırdı. Ancak bu tâlimatların uygulanması nâdirdi. XVI. yüzyılda meydana gelen hızlı nüfus artışı ev ihtiyacını da beraberinde getirmişti, böylece şehirde büyük bahçeleri olan saraylar yıkılıp birbirine bitişik ahşap evler inşasına başlanmıştı.

Gayri müslimler daha ağır tâlimatlara tâbi idi. Onlar bir müslüman mâbedinin yakınında ev inşa edemez, buradaki bir evde de oturamazlardı. Evlerini 9 zirâdan daha yüksek ve Malta taşından inşa edemeyecekleri gibi hamam yapmalarına da izin verilmezdi. Müslümanların ev veya arsalarını zimmîlere satmaları yasaktı (a.g.e., I, 1056, 1071-1074, 1090). 1817 tarihli bir tâlimata göre evlerin yüksekliği gayri müslimler için 12, müslümanlar için 14 zirâa çıkarılmıştır (1 zirâ = 0,68 m.). V

ve VI. asırlarda Konstantinopolis'te binalar için izin verilen yükseklik 33 metreydi; iki kattan fazla ev inşa yasağı, binalarda yukarıya doğru eklemelerin (çardak, bâlâhâne, tahtapuş, cihannümâ, çatı arası) yapılmasına yol açmıştı. Tanzimat'tan sonra müslüman ve gayri müslimler için getirilen bina yüksekliği sınırı kaldırılmıştır. Büyük bir ihtimalle binalara konulan bu tür yasaklar, veba korkusuyla birlikte, gayri müslimlerin surların dışında, Haliç'in kuzeyinde ve Boğaz boyunca yerleşmelerinin temel sebepleri olmuştur. Gayri müslimlerin evlerinin sayısı çoğaldıkça 1747 yılında çıkarılan bir fermanla bu bölgelerdeki boş arazilere inşaat yapılması yasaklanmıştır.

İstanbul'da inşa edilen evler tip itibarıyla beş başlık altında incelenebilir. 1. Odalar (Hücreler). Bunlardan "oda" denilenler birer odalı olup bir avlunun (muhavvata) etrafında sırayla müstakil olarak veya han tipinde yapılmıştır; çoğunlukla da bir dükkânın üzerine inşa edilmiştir. Bu evler çok defa bir vakıf tarafından gelir sağlamak amacıyla yaptırılır, genellikle İstanbul'a iş bulmak için gelen bekâr erkeklere kiraya verilir. Bundan dolayı bu gibi yerler "bekâr odaları" olarak adlandırılmıştır. Bu tür bekâr odaları, sadece evlilerin ikamet etmesine izin verilen mahallede hoş karşılanmazdı. Bekâr erkek işçiler, genellikle bir han veya kervansarayda bir oda tutup burayı hem yatacak yer hem de iş yeri olarak kullanırlardı; yalnız bu tür insanların kaldıkları hanlara "mücerredler hanı" da denilirdi. 1543 senesinde bir oda yaklaşık 100 akçelik bir yıllık gelir getirirdi. 1672 yılında İstanbul'da 12.000 bekâr odası bulunduğu tahmin edilmektedir.

2. Mahalle Evleri. Fakir esnaf ve hali vakti yerinde olmayan halk genellikle bir veya iki katlı ahşap veya kerpiç evlerde ikamet ederdi. Seyrek olarak ikamet edilmiş olan bölgelerde Anadolu köylerinde olduğu gibi evler küçük ahşap veya tuğladan olup avlu ve bahçesi bir duvarla sokaktan tecrit edilmişti. Böyle bir ev yaklaşık 400 arşın kare bir alan kaplardı ve XVI. yüzyılın ortalarında ortalama 100 altına mal olurdu.

3. Bahçeli Evler. Duvarla çevrili bahçeli evlerin avluları iç ve dış olmak üzere ikiye ayrılırdı. İkametgâh bir veya daha fazla ev, bazan da bir veya daha fazla odadan oluşur; bunlara ilâveten bir taraça, bir abdesthane, bir ahır, bir fırın, bir hamam, bir sundurma, bir çardak, bir kiler, bir "serin oda" (serdâb), bir değirmen, hiz-

metçi ve köleler için bir bölüm, bir kümes, bir bahçe, bir kuyu, bir çeşme ve devamlı bir ateşin yandığı bir çerağlık bulunurdu. Birçok evin en azından bir bahçe, bir ahır, bir fırın, bir kuyu ve bir abdesthanesi olurdu. Hâne-i kebir denilen büyük evler daha az yaygındı; bunlara örnek olarak Mimar Sinan'ın evi gösterilebilir.

4. Saraylar. Kasır veya köşk de denilen saray ve villalar, devlet adamları ve zengin tüccarlara ait olup geniş bir arsa üzerinde bina edilmiş büyük bir konakla birlikte çok sayıda ek binadan oluşurdu; dolayısıyla bunlar aslında bahçeli ev tipinin daha büyük bir şeklini oluşturlardı. Çoğunlukla iki avlusu bulunur, bütün arsanın etrafı yüksek duvarlarla çevrilirdi. Meselâ Sinan Paşa, sarayını yaptıracağı arazide 300 ev satın alıp bunları yıktırarak inşaatla başlamıştı. Harem ve selâmlık olarak ikiye bölünmüş olan ana ikametgâh genellikle ahşaptan inşa edilir ve çok sayıda odası bulunurdu. Siyavuş Paşa'nın ünlü sarayında 300 oda mevcuttu. Bu sarayların avlularında mutfaklar, fırınlar, hamam ve ağılların yanı sıra mülk sahibinin iç oğlanları için bir okul, mevcut evlerin bakımını üstlenen zanaatkarlar için atölyeler ve hatta dükkânlar vardı. Sarayların bahçelerindeki köşkler ve kasırlar Osmanlı mimarisinin en güzel örneklerini teşkil ederdi. Kul cinsinden vezirler tarafından yaptırılan saraylar ölüm halinde velâ hakkı dolayısıyla çok defa padişahın mülkiyeti altına geçerdi, o da bunları saray hatunlarına veya başka devlet büyüklerine hediye ederdi. XVII. yüzyılın ortalarında padişah ailesi ve vezirlerin sahip olduğu sarayların sayısı 120 olarak tahmin edilmektedir; diğer beyzâdelerle tüccarların sarayları ise yaklaşık 1000 kadardı. En büyük ve en ünlü saraylar, Kanûni Sultan Süleyman devrinde Ayasofya ve Süleymaniye semtlerinde inşa edilmişti.

5. Villalar ve Yalılar. Sultan ve beyzâdelerin İstanbul surları dışında Halkalı, Florya, Davutpaşa, Haliç'in kuzey tarafında Karaağaç, Pîrîpaşa, Kasımpaşa, Kâğıthane, Boğaziçi'nde ve Üsküdar'da geniş ve bakımlı bahçe veya ormanların içine yaptırdıkları saray ve yalıların sayısı çok arttı ve buralar seçkin mahallelerin çekirdeğini oluşturdu. Bunlar çoğunlukla dinlenme, av köşkü ve yazlık olarak kullanıldığı gibi yangından sonra veya salgın sırasında ikamet edilen ikinci bir ev olma özelliğine de sahipti. XVIII. yüzyılda padişahlar, bahçe ve koruluklarının bazı bölümlerini arsa olarak verdiklerinden veya

sattıklarından oralarda yeni mahalleler oluşmuştur. Genelde Boğaziçi'ndeki korular padişaha ait arazi olarak bugüne kadar muhafaza edilebilmiştir.

Yangınlar ve Depremeler. Sık nüfuslu ve çoğunluğu ahşap dar sokak evleriyle İstanbul'da sık sık çıkan yangınlar şehrin sosyal ve ekonomik yapısı kadar fizikî görünüşünü de etkilemiştir. Aslında yangınların sayısı normalden çok daha yüksekti; Osman Nuri Ergin'in hesaplarına göre 1853'ten 1906'ya kadar geçen elli üç senede 36.000 evin harap olduğu 229 yangın çıkmıştı (*Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, I, 1333). Büyük yangınların tarihleri ise şöyledir: Receb 977 (Aralık 1569), 27 Şafer 1043 (2 Eylül 1633), 16 Zilkade 1070 (24 Temmuz 1660), 3 Şevval 1104 (7 Haziran 1693), 18 Şaban 1130 (17 Temmuz 1718), 13 Ramazan 1196 (22 Ağustos 1782), 27 Zilhicce 1241 (2 Ağustos 1826), 14 Rebîulâhîr 1249 (31 Ağustos 1833), 27 Rebîulâhîr 1282 (19 Eylül 1865) ve 1 Ramazan 1336 (10 Haziran 1918).

Birçok büyük yangın Cibali (Cübbe Ali) semtinde başlamış, şehrin merkezinin tamamı yandıktan sonra Kumkapı, Yenikapı veya Langa'da Marmara kıyılarına ulaşmıştır. Cibali, gerek burada ateşle yapılan sanatlardan (meselâ kalafatçılık) gerekse Cibali - Unkapanı vadisinin kuzeydoğu rüzgârlarına açık olması ve Fatih'e kadar sırtlarda çok sayıda evin yer alması gibi sebeplerden dolayı yangın tehlikesine daha ziyade açıktı. Burada başlayan yangınlar genellikle iki hatta ilerler, Fatih ve Aksaray yoluyla Langa ve Vefa'ya, Şehzadebaşı ve Lâleli yoluyla Yenikapı'ya ulaşırdı. Haliç'teki yahudi mahallesinde (Çift Kapısı) çıkan yangınlar da aynı sebeplerden dolayı bir yandan sarayın duvarlarına, öte yandan Cağaloğlu üzerinden Büyük Çarşı'ya doğru bütün evlere zarar vererek genişlemeye elverişliydi. Tahtakale, Büyük Çarşı civarı ve Fener-Balat bölgeleri sık sık yangın çıkan semtlerdi.

Zarar hakkındaki raporlar genellikle abartılı ise de önemli maddî kayıplara işaret eder. 1043 (1633) yangınında 20.000 evin, 1070'te (1660) 4000 ölüyle beraber şehrin üçte ikisinin, 1104'te (1693) on sekiz cami, on dokuz mescid, 2547 ev ve 1146 dükkânın, 1142'de (1729) şehrin sekizde birinin, 1169'da (1756) şehrin üçte ikisinin, 1196'da (1782) 20.000 evin ve 1249'da (1833) şehrin yarısının yandığı söylenir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı için elimizde daha güvenilir rakamlar mevcuttur. 1854-1885 yılları arasında yaklaşık

otuz senede büyük küçük hepsi dahil çıkan yangınlarda 27.000 ev, 1918 Fatih yangınında ise 7500 ev yanmıştır. Tahtakale ve Büyük Çarşı civarında çıkan yangınlarda değerli mallar sık sık telef olurdu. 1102'de (1690) sadece Mısır Çarşısı'nda çıkan yangında yanan malların 3 milyon kuruş (yaklaşık 2 milyon altın) değerinde olduğu tahmin edilir; 922'de (1516) bedestende çıkan yangından sonra birçok tüccar iflâs etmişti.

Yangınlar İstanbul hayatında çeşitli sosyal, ekonomik bunalımlara yol açmıştır. Yangınların çoğu ocaktan ayrılan yeniçerilerle acemi oğlanları tarafından başlatılır, şehrin ayak takımı da onlara katılırdı. Saray çevresinde, askeriye ve fakir halk arasında bir huzursuzluk işareti olarak algılanan yangınlar ciddi siyasi kaygılara sebep olur, bu yüzden bazan hükümet ileri gelenleri görevlerinden uzaklaştırılırdı. Bazı kaynaklarda, görevleri arasında yangınla mücadele etmek olan yeniçerilerin yangınların yayılmasını sağladığı iddia edilmektedir (Silâhdar, II, 349). Sadrazam, yeniçeri ağası, bostancıbaşı ve cebecibaşı, büyük yangınlarda operasyonu şahsen yönetirler, bazan da padişah disiplini sağlamak ve morali yükseltmek için yangın alanında görünürdü. Askerler ve başı boş ayak takımı tarafından yapılan yağmalar engellenemezdi. Hatta bu yolla zengin olan yağmacılar bile vardı (Cezar, I [1963], s. 330). Evsiz kalanlar kurtarabildikleri eşyalarıyla birlikte cami avluları, medreseler ve Langa bostanı gibi boş yerlere sığınarlardı. Fakat buralarda bile yangından kaçamadıkları olurdu. Yangından sonra hem yiyecek hem de inşaat malzemesi sıkıntısı çekilirdi, bunun sonucunda fiyatlar artar ve çok sayıda insan yakın şehirlere göç etmek zorunda kalırdı. Taş binalar bile harap olmalarına rağmen oturulmaz hale gelir ve bunlar hükümete ağır harcamaya yük getirir, vakıf fonlarından yararlanma zorunda kalınırdı. Padişah bazan beyzâde ve zenginlere kamu binalarının onarımı için yardım etmelerini emrederdi. Çöküş döneminde fakirlerin yangın sahalarına gecekondur yapılmaları önlenemediği için, bu alanlar asla eski hallerine döndürülemezdi. Bu durum ve vakıfların etrafına köhne barakalar yapılmasına yol açan icâreteyn kuralı yüzünden XIX. yüzyılda İstanbul daha önce görülmemiş bir şekilde bakımsız ve viran bir şehir haline gelmiştir.

Yangınla mücadele, yeniçeriler, bostancılar, cebeciler ve bazı vergilerden muaf

tutulmak kaydıyla şehrin su taşıyıcıları ve baltacı loncalarının göreviydi. 1718'den sonra David adında bir Fransız mühtedinin yurda soktuğu yangın tulumbaları kullanımı büyük kolaylık getirdi. 1719'da bir tulumbacı birliği yeniçerilere bağlandı, 1868 senesinde her mahallede tulumbacı takımı ve 1873'te düzenli itfaiye kuruldu; yangın sigortası da ancak 1890'da başlatıldı.

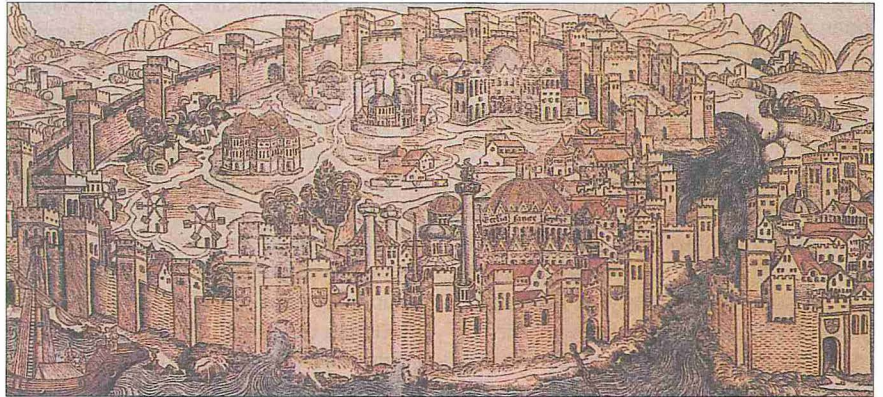
Depremeler de şehrin genel görünüşünde etkili olmuştur. İstanbul dünyada deprem tehlikesi en fazla olan şehirlerden biridir. Şehir 1711 ile 1894 yılları arasında altmış altı sarsıntı geçirmiştir. 1688, 1766 ve 1894 senelerinde meydana gelen büyük depremler önemli hasar yapmıştır. Vekâyi'nâmelerin "küçük kıyamet" diye nitelendirdikleri 6 Cemâziyelevvel 915 (22 Ağustos 1509) sarsıntıları haftalarca süren büyük bir depremdir. Surlar ciddi bir şekilde zarar görmüş, minareler yıkılmış ve 109 cami ile 1070 ev harap olmuş, tahminlere göre 5000 ile 13.000 arasında insan ölmüştür. Birçok Bizans binası (meselâ Esekapisı) ciddi hasar görmüştür. Otoriteler şehri yeniden inşa için acil önlemler almış, işin çabuk tamamlanabilmesi için İstanbul'da her hânedan bir kişi ile 22 akçelik avâız vergisi alınmış, ayrıca Anadolu'dan 37.000, Rumeli'den 29.000 işçi getirilmiştir (a.g.e., I [1963], s. 383).

Nüfus ve Sosyal Yapı. Saltanatı boyunca Fâtih Sultan Mehmed'in önem verdiği konulardan biri İstanbul'u nüfuslandırmaktı. Özellikle saltanatının ilk yıllarında bu amaçla çeşitli yöntemler uygulandı; memleketin her yerinden sürgünler ya-

pıldı, sonra da yeni fethedilen yerlerden ülkenin gelişmesine katkıda bulunacak unsurlar (soylular, zanaatkârlar ve tüccarlar) İstanbul'a getirildi. Her dinden, her kökten göçmenin İstanbul'a gelip yerleşmesi teşvik edildi. 860 (1456) sayımı Koçeli, Saruhan, Aydın, Balıkesir ve başka yerlerden gelen birçok müslüman göçmenin az sonra topluca şehirden ayrıldıklarını ve onların yerine Tekirdağ ve Çorlu'dan getirtilen göçmenlerin Kir Nikola ve Kir Martas ve başka mahallelere yerleştirildiklerini göstermektedir. Harap olmuş bir şehirde hayatı sürdürmenin güçlüğü yanı sıra bu geri göçe sebep olan önemli âmillerden biri şudur: Âşıkpaşazâde'nin ifadesine göre Fâtih Sultan Mehmed, göçmenlerin gelip yerleştikleri Bizans dönemi hânelerine mukâtaa (kira) koymuştur. İkinci aşamada 1456 yılında Rumeli'den sürülen yahudiler şehre yerleştirilmiştir: İzdinli kırk iki yahudi aile Samatya'da Balıkesirli müslümanların boşalttıkları evlere, Filibeli otuz sekiz yahudi aile Topkapı'ya Kastamonu ve Tekirdağlı göçmenlerin terkettikleri evlere yerleşmiştir. Öbür göçmenler ise Edirne, Niğbolu, Tırhala gibi yerlerden gelmişlerdir.

Müslüman göçmenler arasında birçok esnaf (terzi, kuyumcu vb.) ve tarikat mensubu da dahil olmak üzere din adamları vardı. Askerler çeşitli mahallelerde hâne sahibi oldular. Deniz azebleri de Azebler mahallesinde yerleştirildi. Göçmen grupları, genellikle bir mahalleye veya bir manastıra yerleşirlerdi. Rumlar'ın, yahudilerin ve müslümanların aynı binada yaşadıkları da oluyordu. 1456'da Samatya'da kırk iki yahudi, on dört Rum ve on üç

Hartmann Schedel'in *Weltchronik* adlı eserindeki (Nürnberg 1493) ağaç oyma tekniğinde yapılmış İstanbul gravürü

müslüman aile vardı. 1456 tarihli sayım mahalle nüfuslarının az olduğunu, sadece birkaç dükkânın bulunduğunu, kilise, manastır ve evlerin boş ve harabe halinde olduğunu göstermektedir. Ancak Fâtih Sultan Mehmed kısa süre sonra tamamlanan sarayında dâimî ikamete başladı ve bina yapımını, ekonomik canlılığı ve yeni yerleşimleri teşvik etti. 863 (1459) yılında fetihden önce ve sonra kaçan bütün Rumlar'ın geri dönmesini emretti. Yine bu yıllarda, başşehirini dünya çapında bir devletin merkezi yapmak amacıyla bir Rum Ortodoks patriği ve bir Ermeni patriği tayin etti. Aynı zamanda bir başhaham tayin ettiği söylenmiştir. Özellikle zanaatkarların ve tüccarın yerleşmesini teşvik etti. Seferlerde esir edilen köylü ahalî, padişahın kulları (has kul veya ortakçı kul) olarak İstanbul etrafında halkı kaçırmış veya esir edilmiş köylere yerleştirildi, böylece bu köyler kaybettikleri canlılığı tekrar elde ettiler. Bu kullar daha sonra normal reâyâ statüsü kazandı; XVI. yüzyıla gelindiğinde bunlar padişah haslarına bağlı nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Meselâ 904'te (1498) Haslar kazası olarak bilinen Eyüp kazasına bağlı 163 köyün 110'unda 2000 has ortakçı kul mevcuttu. Nüfusun geri kalanı sıradan reâyâ veya sürgünlerden oluşmaktaydı. Has statüsündeki bu köyler Büyükçekmece, Küçükçekmece ve Bakırköy'den Karadeniz kıyısına, Boğaz'a ve Beşiktaş'a kadar uzanırdı. İstanbul'un içinde has kul yoktu. Fethedilen şehirlerden yapılan sürgünler de İstanbul'un nüfus bakımından desteklenmesi amacını taşıyordu.

863'te (1459) Foça ve Amasra'dan Ermeni ve Rum tüccarlar; 864'te (1460) Mora, Taşoz, Limni, İmroz ve Semendirek adalarının Rum ahalisi; 865'te (1461) Trabzon Rumları; 866'da (1462) Midilli Rumları; 867'de (1463) Argos Rumları; 873-879 (1468-1474) arasında Konya, Lârende, Aksaray ve Ereğli'den müslümanlar, Rumlar ve Ermeniler; 875'te (1470) Eğribozlu Rumlar; 880'de (1475) Kefeli Rum, Ermeni ve Latinler şehre getirilip yerleştirildi.

Cizyeleri Fâtih Sultan Mehmed'in vakıflarına bağlanan 1542 Rum hânesi cemaatler şeklinde gösterilmiş olup, bunların en kalabalığı Midilli grubudur (Cemâat-i Rûmiyân-i Midillüyyân). XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu cemaatler İstanbul ve Galata'daki çeşitli Rum mahallelerine dağılmışlardı. 777 Ermeni hânesinin yirmi dört cemaate dağıldığı ve 1490 yahu-

di hânesinin var olduğu tesbit edilmektedir (BA, TD, nr. 240).

Fâtih Sultan Mehmed vakfiyeleri Bahçekapı- Eminönü bölgesinde tamamen yahudilerin, Fildamı mahallesinde müslümanların, yahudilerin, Rumlar'ın ve liman sahili boyunca genellikle yahudilerin yerleşmiş bulunduğunu göstermektedir. Bu kaynakta Karaman, Ankara ve İznik'ten gelen müslümanlarla Trabzon ve Midilli'den gelen Rumlar'ın adları geçmektedir.

İstanbul'da yoğun gönüllü yerleşimi, alt yapı geliştikten ve şehir ticarî yönden gelişmeye başladıktan sonra gerçekleşmiştir. 871'de (1466) vebadan birçok kişinin hayatını kaybetmesine rağmen 882'de (1477) yapılan nüfus sayımı (TSMA, nr. D 9524), bu tarihte İstanbul'un diğer Akdeniz şehirleri kadar nüfus yoğunluğuna sahip olduğunu göstermektedir.

İSTANBUL		
	Hâne	Yüzde oranı
Müslümanlar	8951	60
Rum Ortodokslar	3151	21,5
Yahudiler	1647	11
Kefeliler	267	2
İstanbul Ermenileri	372	2,6
Karaman Ermeni ve Rumları	384	2,7
Cingeneler	31	0,2
Toplam	14.803	100
GALATA		
	Hâne	Yüzde oranı
Müslümanlar	535	35
Rum Ortodokslar	592	39
Avrupalılar	332	22
Ermeniler	62	4
Toplam	1521	100
GENEL TOPLAM	16.324	

Genel toplam içerisinde askerler, ulemâ ve medrese öğrencileri veya esirler yer almamaktadır. Bunların yekûnünün nüfusun beşte birine denk olduğunu ve her hânenin beş kişiden oluştuğunu var sayan Barkan'a göre toplam nüfus 100.000 civarındaydı.

Fâtih Sultan Mehmed'den sonra gelen sultanlar, yeni fethedilen topraklardan sürgünleri İstanbul'a yerleştirme politikasını devam ettirdiler. II. Bayezid, Akkırmanlı 500 hâneyi Silivrikapı'ya yerleştirdi (Schneider, *TTK Belleten*, XVI/61 [1961], s. 44; 894/1489 tarihli Cizye tahriri Akkırman'dan gelenlerin sayısını 670 hâne olarak vermektedir). Osmanlılar'ın 1492'de İspanya, Portekiz ve Güney İtalya'dan

sürülen yahudileri kabul etmeleriyle İstanbul'un yahudi nüfusu hayli artmıştır. O tarihlerde İstanbul'u ziyaret eden Von Harff'in tahminine göre bu rakam 36.000 kadardır. I. Selim, Çaldıran seferi sonrasında Tebriz'den 200 hâne tüccar ve zanaatkarı, Mısır seferi ardından da Kahire'den 500 hâneyi İstanbul'a getirtmişti. Kanûnî Sultan Süleyman bunların bir kısmının geri dönmesine müsaade etti. Ancak Kanûnî de Belgrad'ın fethinden sonra hristiyan ve yahudilerin bir kısmını Samatya Kapısı (sonra Belgrad Kapısı) kesimine yerleştirerek Belgrad mahallesini oluşturmuştu. Başka bir göçmen grubunu ise 978'den (1570) itibaren İspanya'dan gelen ve Müdeccel (Müdeccen) Arapları diye adlandırılanlar oluşturur. Bunlar, Galata'da Saint Paolo ve Saint Dominico (Arap Camii) Kilisesi etrafına yerleştirilmişler ve İstanbul'da hristiyanlara düşmanlık duygularının ortaya çıkışında etkili olmuşlardır.

Osmanlı yöneticileri, sürgüne tâbi tutulan şehirlerin olumsuz yönde etkilenmeleri konusuna İstanbul ön planda olduğundan pek önem vermemiş; merkeziyetçi yapıyı oluşturma çabaları ve dolayısıyla İstanbul'u sadece Osmanlı Devleti'nin değil, dünyanın önemli şehirlerinden biri ve dünya ticaretinin merkezi yapma yolundaki kararlılıkları öbür düşüncelerin önüne geçmiştir.

Sürgünler, özel bir statüye sahip olup avârız vergisinden muaf olmakla birlikte subaşının izni olmadan bulundukları şehri terkedemezlerdi. İstanbul'a gelişlerinden bir süre sonra, ya kendi eğilimlerinden ya da özel statülerinden dolayı her grup ayrı bir cemaat olarak görülür, beraber yaşarlar ve geldikleri yere göre adlandırılırlardı. Bu sebeple nüfus sayımlarında yeni gelenler ayrı cemaat olarak zikredilir ve mahalle sakinlerine dahil edilmezlerdi. Meselâ Kefe ve Karaman göçmenleri 882 (1477) sayımında bağımsız cemaat olarak yazılmışken 894 (1489) sayımında hristiyan nüfus içinde değerlendirilmiştir. Bu son tarihte sadece Akkırman'dan gelen göçmenler ayrı bir cemaat olarak zikredilmiştir. XVII. yüzyılda 292 mahalle dışında Tokatlı, Ankaralı, Bursalı vb. adlarla zikredilen on iki müslüman cemaatin varlığına rastlanmaktadır. Cemaatler, ya kendi dindaşlarının mahalleleri içinde eriyip giderler ya da zamanla yeni bir mahalle oluştururlardı. O zaman genellikle mahallenin adı mescid yaptırının ismini alırdı. Bu tür bütünleşme müslümanlarda kısa sürede gerçek-

leşirken yahudilerde oldukça yavaş olmuştur.

XVI. yüzyılın ilk yarısında büyük oranda ekonomik sebepler sonucu nüfus önemli ölçüde arttı. Vakıf tahrirleri, Edirne, Bursa, Ankara, Konya, Halep, Şam, Kahire ve hatta -sayıları fazla olmamakla birlikte- İran'dan birçok tüccar ve zanaatkârın İstanbul'a yerleştiğini göstermektedir. Fakat esas artış, fakir bölgelerden gençlerin ve ev göçü diye adlandırılan çiftçi ailelerinin iş bulmak amacıyla İstanbul'a gelmeleriyle gerçekleşti. Orta ve Doğu Anadolu'dan ve Rumeli'den, özellikle Arnavutluk'tan ve Bulgaristan'dan gelenler hamal, bahçıvan, sucu, kayıkçı, tellâk, tellâl ve sıradan işçi olarak çalışırlardı. Bazıları bir miktar para biriktirdikten sonra dönerler, fakat çoğunluğu İstanbul'da kaldırdı.

XVI. yüzyılda Osmanlı şehirlerinde genel olarak yüzde 80 bir nüfus artışı olduğu tesbit edilmiştir. Görünüşte İstanbul'daki nüfus artışı genel artıştan daha yüksek, iki kat bir oranda gerçekleşmiştir. Bu yüzyılın ortalarından başlayarak idareciler, nüfus fazlalığı ve getirdiği problemlerin farkına varmaya ve bazı önlemler almaya başladılar. Taşradan İstanbul'a göçün sebepleri arasında daha iyi iş imkânları bulmak, raiyyet vergilerinden, askerler, görevliler ve sonraları âyan ve derbeyler tarafından yüklenen tekâlif-i şâkka ve başka sömürülerden kurtulma arzusu sayılabilir. Köylü göçmenler evlerini Kasımpaşa, Eyüp gibi şehrin civar semtlerinde yapar veya bekâr hanlarında kalırlardı. Vilâyetlerde kuraklık veya büyük çapta kargaşalık baş gösterdiğinde İstanbul'a göç yetkilileri kaygılandırdı. Celâli isyanları sırasında (1596-1610) binlerce kişi kaçıp İstanbul'a sığındı. Bazı kaynaklarda sadece Ermeniler'den 40.000 (?) ailenin geldiği belirtilir. Göçmenlerin çoğu yerlerine geri gönderildi.

İstanbul'da yaşayanlar için hayat hem daha güvenli hem de açık tehlikesi daha azdı. Vakıflar tabii olarak göçmenlerin hayatını kolaylaştırmaktaydı; binlerce kişi vakıf imaretlerinde verilen yemekle hayatını sürdürüyordu. Meselâ sadece Fâtih İmareti'nden günde 1000 kişi yararlanmaktaydı. Öte yandan medrese öğrencisi olarak bir türbe veya caminin dua okuyucusu (duâgû) yazılıp cüzi bir gelir elde edenlerin sayısı da pek fazlaydı. Bir yabancı seyyahın gözlemine göre imaret / misafirhaneler olmasaydı İstanbul'da insanlar birbirini yerdi (Dernschwam, s. 67).

1617'de Anadolu'da medrese öğrencileri karışıklık çıkardıklarında birkaç merkez hariç taşrada medrese öğretimine son verilmesi ve buralardaki imarethânelerin kapatılması yolunda fermanlar çıkarılması İstanbul'a yönelik göçe yol açtı. Softalar (suhteler) İstanbul'da toplandılar ve camilerde mutaassıp hocaların tahriklerine uyan bir kargaşa unsuru oldular. Bu şekilde gelen öğrencilerin sayısı 5000-8000 arasında idi. Dilenciler ve dervişler de her zaman sorundu. Özellikle ramazan ayında binlercesi İstanbul'a gelip sokakları doldurdu. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Mısır'dan İskenderiye ve Dimyat'tan dilenci gelmesini önlemek için bazı önlemler alındığına dair kayıtlar vardır. İstanbul'un geçici nüfusu arasında donanmada görevli azeb askerleri, çeşitli yerlerden bölgeleriyle ilgili iş takibi veya yerel idarecileri şikâyet yahut vergilerin hafifletilmesini talep için gelen heyetlerin yanı sıra kamu binaları inşaatında veya tersanelerde çalışmak üzere gelen işçiler de çoktu.

Yetkililer, aşırı kalabalık nüfusun üç temel soruna yol açtığını düşünüyorlardı: Bunlar su ve yiyecek ikmalinin gittikçe zorlaşması ve hayat pahalılığı; soygun, öldürme, yangın olaylarının artması ve güvenliğin zayıflaması ve nihayet İstanbul'da işsiz kitlelerin artışıyla orantılı olarak vilâyetlerden elde edilen vergi gelirlerinin azalmasıydı. Bu sebeple zaman zaman özellikle bir ayaklanma, yangın veya kıtlık baş gösterdiğinde yetkililer problemlerin esas kaynağı olarak gördükleri bekâr işçi gruplarını beş on yılda bir toplayıp sürgün ederlerdi; aynı şekilde dilenciler toplanır, çalıştırılmak üzere yakın kasabalara götürülürdü. 1730 Patrona Halil İsyanı'nda başı boş Arnavutlar önemli rol oynadıklarından dolayı bunlara karşı sıkı önlemler alınmıştı. 1829'da meydana gelen yiyecek kıtlığı, son on yılda İstanbul'a gelmiş olan bekârların uzaklaştırılması kararına yol açmış ve 4000 kişi şehirden sürülmüştü. Öte yandan mahkemeyle ilgili bir durum için İstanbul'a gelmek isteyen herkes bağlı bulunduğu yerel kadıdan izin tezkiresi almak zorundaydı ve ziyaretçi heyetlerin sayıca çok olması zorunluydu. Göçmenlerin ve özellikle ev göçünün azaltılması için şehre girişte kontrol noktaları (meselâ Bostancı Köprüsü'nde) oluşturulmuştu. Yine göçün önlenmesi ve güvenliğin sağlanması için mahalle sakinlerinin birbirine kefil olmaları istenirdi, imamlar yabancıların mahallede barınmalarını önlemekle görevliydi. Kefili olmayan hiç kimse bir hana veya

bekâr odasına kabul edilmezdi. Yeni bekâr odalarının yapımı da yasaklanmıştı. Bütün bu önlemlere rağmen etkili bir kontrol mekanizması kurulamadı ve alınan tedbirler sonuçsuz kaldı. Sonraki yıllarda Avrupa'daki yenilgiler ve kayıplar İstanbul'a yeni göç dalgalarının gelmesine sebep oldu. Büyük kitleler halindeki göçlerin sonuncusu 1912 Balkan savaşları sırasında yaşanmıştır.

1592'de İstanbul'un gayri müslim nüfusu Rumlar, Ermeniler, yahudiler, Karamanlılar, Galata Frenkleri ve Galata Rumları olmak üzere altı gruba ayrılmıştı. Sadece Rum Ortodoks ve Ermeni kiliseleriyle yahudi hahambaşılığı resmen tanınmıştı. İstanbul surları dahilinde kalan tek Katolik grubu, 880'de (1475) Ermeniler'le birlikte hâne sayıları 270 olan ve kendilerine Edirnekapı'da Saint Nicholas ve Saint Mary kiliseleri verilen Kefeli aileler oluşturmaktaydı. Zamanla bunlar dağılıp bir kısmı Galata'ya geçmiştir. Kiliseleri de Kefeli Camii (1038/1629) ve Odalar Camii (1050/1640) adı verilerek camiye çevrilmiştir. Bundan sonra Katolik kiliseleri sadece Galata bölgesinde görülmekteydi ve Frenkler ancak bu bölgede oturma izni alabiliyorlardı. XIX. yüzyılda bazı Frenkler, İstanbul tarafında Bahçekapı yahut Divanyolu'nda doktor muayenahaneleri veya kumaşçı dükkânı açmaya başlayınca kapatılmaları emredildi.

İstanbul'un Rumlar ve Ermeniler'ce yerleşim kesimleri Marmara kıyısında, Fener-Balat'ta ve Rumeli yakasındaydı. Gayri müslimler genellikle kendi mahallelerini oluşturmuşlar ve kendi kilise veya sinagoglarını kurmuşlardı. Müslümanlar gayri müslimlerin yaşantılarını uygunsuz buldukları için onları genellikle kendi aralarına almıyorlardı (Ahmed Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı, 1553-1591*, s. 46, 48, 50, 52). Zaman zaman müslümanlar arasında yaygınlaşan bir düşünceye göre İstanbul sadece müslümanların şehri olmalıydı. Buna bağlı olarak da padişahlar, zimmîlere uygulanan çeşitli kısıtlamalar ve düzenlemeler getirmek zorunda kalmıştı. Gayri müslimlere karşı duyulan güvensizlik çeşitli olumsuz olayların ardından bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Fâtih zamanında hazineye ait mirî evlerin işgali meselesi, bir hristiyan donanması tarafından saldırı korkusu (944/1537, 979/1571 ve 1066/1655'te), 1683'ten sonra Avusturya ve Rusya saldırıları ve göçler, nihayet 1821 Yunan ayaklanması bu konuda örnek gösterilebilir. Bu tür sürtüşmelerin yanı sıra yangınlar ve gayri müs-

lim mahalleleri yakınlarına cami inşa edilmesi gayri müslimlerin müslüman mahallelerinden uzaklaşarak Marmara kıyısına, Haliç'e, Galata'ya ve surların yakınlarına kaymalarını teşvik etmiştir (Ahmed Refik, *Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı, 1000-1100*, s. 53-54).

Öte yandan faaliyetleri aynı muhtesib tarafından kontrol edilen müslüman ve gayri müslim tüccar ve zanaatkarlar pazarlarda yanyana çalışmaktaydılar; gayri müslimlerin korunması hazinenin ve devlet erkânının işine geliyordu. Daha da önemlisi yetkililer, İslâm'ın zimmilere öğördüğü hoşgörüyü uygulama gereğinin bilincindeydiler. Bu sebeple hükümet medrese öğrencilerinin, acemi oğlanlarının ve halkın gayri müslimlere saldırmalarını önlemeyi bir ödev biliyordu (Dernschwam, s. 116). Gayri müslimler, özellikle de Anadolu Ermenileri önemli ölçüde Türk kültürünü benimsemişlerdi. Her cemaat kendi dilini konuşmakla birlikte İstanbul'da konuşulan ortak dil Türkçe idi; siyasî ve sosyal prestij sağladığından gayri müslimler Türkler gibi giyinmeye ve yaşamaya çalışırlardı. Ancak bunun aksi de doğru idi: İstanbul Türkleri konuşma ve yeme içmede azınlıkların etkisinde kalmaktaydılar.

Rum Ortodokslar, Ermeniler ve yahudiler ayrı millet veya tâife olarak sınıflandırılmış ve iç işlerinde kendi dinî otoritelerine bağlanmışlardır. Rum patriği ve Rum milleti ileri gelenlerinin öbür iki gruba kıyasla önceliği vardı. Patrikler ve hahambaşlıları kendi dinî örgütlerince seçilmekteydi; ancak cemaat üzerinde otoriteleri "pîşkeş" ödeyerek padişahтан aldıkları berata bağlı idi; diğer bir ifadeyle padişahın tebaası zimmiler üzerinde herhangi bir otorite icrası bu izne tâbiydi. Cemaatler, dinî liderlerinin görevden alınması için doğrudan padişaha başvurabilirlerdi. Dinî liderler de kendi kararlarını uygulayabilmek için padişaha başvurmak zorunda idiler. Güç kullanarak fethedilen İstanbul'da niçin bu kadar Rum kilisesi yapıldığı sorusu gündeme geldiğinde sözde gönüllü olarak teslim oldukları hikâyesi durumu meşrulaştırmak için kabul edilmiştir.

Patrikhâne, Rum cemaatini ilgilendiren çeşitli konulardan sorumlu tutulmuş ve XVIII. yüzyılda bu sorumluluk vergilerin toplanmasının da din adamlarına verilmesiyle daha da artmıştır. Bu sebeple zamanla patriklik bükrasisi giderek daha geniş yetkiler almıştır.

Rum cemaatinin ekonomik durumu Osmanlılar zamanında Bizans'ın son yüz yılından çok daha iyi idi ve cemaat kendi halinden oldukça memnundu. Rumlar hazineye ait önemli iltizamları elde etmişler, Ege ve Karadeniz'de deniz ticaretinde İtalyanlar'ın yerini almışlar ve İstanbul'un yiyecek ticaretinin büyük bir bölümünü ellerine geçirmişlerdi. Patrikhânenin yeni merkezi olan Fener'de ticaret ve iltizamla zengin olmuş, köklerini Bizans büyük ailelerine çıkaran on bir Rum aristokrat ailesi ortaya çıkmıştır. Sarayda doktorluk yapan Rum tabipler ticaret ve iltizam işlerinde onlara yardımcı olmuşlar, yine XVII. yüzyılda divan ve donanma tercümanlığı yaparak nüfuzlarını daha da arttırmışlardır. Daha sonra Eflak ve Boğdan voyvodaları da bu ailelerden seçilmiştir. 1833 nüfus sayımında İstanbul'daki Rum milleti 50.343 erkek nüfustan ibaretti.

Karaman'dan sürülmüş, Rumca bilmeyen, Türkçe konuşan bir grup Ortodoks Hristiyan Rum patrikhânesine bağlanmışsa da bunlar ayrı bir cemaat karakteri taşımaktaydılar. XVI. yüzyılın ortalarında Yedikule yakınlarına yerleştirilen bu grubun yüzyıl kadar sonra Narlıkapı civarında surun içinde ve dışında yaşadığı anlaşılmaktadır. Bunlar kuymculukla ve nakış işleriyle zenginleşmişlerdir.

Ermeni ruhanî meclisi ilk patriğini padişahın emriyle 1461'de seçti. Patriğin makamı o zamanın Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Samatya semtindeki Surp Kevork idi (Sulu Manastır). Burada Rumlar'la birlikte 1000 kadar Ermeni ailesi yaşıyordu. XVII. yüzyılda Ermeniler'in en kalabalık bulunduğu semt Kumkapı idi ve 1641'de Ermeni patrikhânesi buradaki Surp Asduadzadzin Kilisesi'ne nakledildi. Ermeni nüfus Yenikapı, Kumkapı, Balat ve Topkapı semtlerinde yoğunlaşmıştı. Galata Ermenileri'nin çoğu Cenevizliler zamanından beri oradaydılar. Beşiktaş'ta, Kuruçeşme ve Ortaköy'de yahudilerle birlikte Ermeniler de vardı. XVII. yüzyılda Ermeniler İran, Türkiye ve İtalya arasında ipek ticaretini kontrolleri altında aldılar ve birçok Ermeni iltizam ve bankacılık yoluyla zengin oldu. XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren darphâneyi yönetmeye ve devletin maliyesini kontrol etmeye başladılar. Bankacılıkla uğraşan bazı Ermeni ailelerinin patrikhâneyi ve Ermeni tâcirlerini kontrolleri altına alma girişimleri cemaat içinde ayrılıklara yol açtı. Daha önce Katolik misyonerlerinin faaliyetleri Ermeniler

arasında ihtilâflara sebep olmuş, bu da 1696 sonrasında Bâbü'lî'nin sert tepkiyle karşılaşmıştı; ancak daha sonra çoğunluğunu zengin Ermeniler'in oluşturduğu bir Ermeni Katolik cemaati örgütlendi; 1826 sayımına göre sayıları 1000'e ulaşmıştı. 1833 sayımında İstanbul'da bütün Ermeni milletinin erkek nüfus sayısı 48.099 idi.

Fâtih Sultan Mehmed döneminin sonlarında 1647 hâne olan yahudiler şu ana gruplardan oluşmaktaydı: Fetih öncesi yahudileri, Edirne'den getirilen ve Liman bölgesine yerleştirilen Karaîler, daha sonra Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinden sürülüp getirilen Rabbânîler ve Karaîler. Fâtih dönemi vakıflarının cizye defterleri (BA, TD, nr. 240) adı geçen yahudi gruplarının sayılarını ve hânelerini vermektedir. Öyle görünüyör ki fetih sırasında Fâtih yahudilere eman vermiş ve onları hânelerinde bırakmıştır (BA, TD, nr. 240'ta 110 yahudi ailesi kayıtlıdır). Avrupa yahudilerini Osmanlı topraklarında yerleşmeye çağıran haham Isaac Sarfati'nin mektubu üzerine Almanya, Avusturya ve Macaristan'dan bazı aileler İstanbul'a göç etmiştir; fakat tahrir defterlerinde sadece yirmi altı ailelik "cemâat-i Eskinas-i Alman"dan söz edilmektedir. Büyük göçten önce 894'te (1489) İstanbul'da toplam yahudi hânesi 2027'ye yükselmiştir.

İstanbul yahudileri, sinagogları etrafında ayrı ayrı cemaatler halinde ruhanî ve idarî birimler olarak örgütlenmiştir. XVI. yüzyılın ortalarında kırk-kırk beş sinagog ve cemaatle kırk iki okulları vardı ve nüfusları 15.035'e ulaşmıştı. 1552'de Portekiz-Felemenk Marranoları sultanın korumasında İstanbul'a gelip yerleştiler; onlardan ünlü bankacı Mendès ailesi, devletin finans işlerinde ve Avrupa ile ticarette üstün bir konuma sahip oldu. İspanya ve İtalya yahudileri çeşitli yeni teknikler getirdiler; özellikle İstanbul, Selânik ve Safed'de gelişmiş bir yünlü kumaş sanayii kurdular.

Romaniot, Sefarad ve Karaî yahudi cemaatleri XVII. yüzyıla kadar farklı kimliklerini devam ettirdiler; fakat 1633 ve 1660 yangınları sonucu meydana gelen iskân değişiklikleri sebebiyle cemaatler karıştı ve sonuçta bir cemaat haline geldiler. Ekonomik bakımdan güçlü olan Sefaradlar önce Aşkenazi, ardından Romaniot yahudi cemaatinin sorumluluğunu üstlendiler. Esasen 1582'de bu üç cemaat temsilcileri Hasköy'de bir yahudi mezarlığı kurulması için ortak müracaatta bulunmuşlardı. Hasköy yahudileri sa-

yıca daha da arttı (Evliya Çelebi, I, 413). 1044'te (1634) İstanbul'da 1255 yahudi avâriz hânesi vardı ve yüzyılın sonunda 5000 yahudi cizye ödemekteydi.

Vâlîde Camii'nin yapımına başlandığında (1006/1597) Eminönü yahudileri (yaklaşık 100 hâne) Hasköy'e taşındı. 1727'de cami yakınında Balıkpazarı Kapısı'nın dışında yaşayan yahudilere mülklerini müslümanlara satarak diğer yahudi mahallerine taşınmaları emredildi. Bundan böyle Hasköy yahudilerin yoğun olduğu tek bölge haline geldi. XIX. yüzyılda yahudilerin 12.000 hâne ve 39.000 nüfusa ulaştığı tahmin edilmektedir. Gayri müslimler arasında tek tek Müslümanlığı seçenlere sıkça rastlanmaktaydı ve bunlar İslâm'ı yayma konusunda çaba göstermekteydiler. Divan, yeni müslüman olanlara "nev-müslim" akçesi adı altında para yardımında bulunuyor ve at üzerinde sokak sokak dolaştırılarak bir çeşit tören yapıyordu. Ancak zorla İslâmlaştırma'dan kaçınma esasına tam anlamıyla uyulduğu ve yetkililerin bu tür İslâmlaştırma konusuyla ilgilenmedikleri kesindir. Topluca müslüman olanlara örnek olarak Topkapı çingeneleri gösterilebilir. Müslüman erkeklerin gayri müslim kadınlarla evlenmelerine sıkça rastlanır ve müslümanlaştırmaya katkıda bulunduğu için bu tür evlilikler iyi karşılanırdı. Köleler kendi istekleriyle İslâm'ı kabul ederlerdi. Sadece sarayda veya önemli kişilerin hânelerinde değil imkânları iyi olan herkesin evinde köle bulunuyordu. Köle sahibi olmak kârlı bir işti; köle veya âzatlı kişi endüstride, ticaretle çalıştırılır, hatta kiraya bile verilebilirdi.

Vergiye tâbi olmadıklarından saray görevlileri ve kapıkulu askerleri İstanbul nüfusunu gösteren tahrirlerde yer almamaktadır. Fakat hem sayıları hem de görevleri itibarıyla İstanbul'un sosyal hayatında onların önemli yeri vardı.

Tablodaki verilen rakamlara göre 1514'ten sonraki yıllarda kapıkulu askerleri

yaklaşık beş kat artmıştır; bu artış özellikle yeniçeri sınıfında görülür. Artış, 1593-1606 yılları arasında tükfepli piyadeye duyulan büyük ihtiyaçtan dolayı gerçekleşmiştir. 1597 seferinde sadece 15.000 yeniçeri katılırken 1609'a gelindiğinde yeniçerilerin mevcudu 37.000'e ulaşmıştı. Yeniçerilerin bir kısmı İstanbul'da, diğer kısmı da vilâyetlerde ve sınırlarda kalelerde bulundurulurdu; meselâ 1076'da (1665) 49.500 yeniçerinin 20.468'i İstanbul'da idi; 1080'de (1669) 37.094 yeniçeri İstanbul'da bulunmaktaydı. Köprülüler döneminde yeniçerilerin sayısı azaltılmaya çalışıldı ve 1083 (1672) yılına gelindiğinde yeniçerilerin toplamı 18.150 ve toplam kapıkulu gücü sadece 34.825 idi. XVIII. yüzyılda yeniçerilerin sayısı 40.000'e yükselmekle beraber ülke çapında yeniçerilerin sayısının 160.000'e ulaştığı öne sürülmüştür. Yeniçeri sınıfına dahil olan birçok kişi, onların sahip oldukları ayrıcalıklardan yararlanmak için yeniçeri olmuş kimselerdi, fiilen asker değillerdi. Fâtih zamanında bile bazı yeniçeriler tâcir ve zanaatkâr olarak topluma karışmışlardı. Ulûfe olarak ödenen akçenin zamanla değer kaybetmesiyle orantılı olarak XVI. yüzyıl sonlarından itibaren esnafılığı ve başka ekonomik faaliyetleri seçen yeniçerilerin sayısı giderek artmıştır. XVI. yüzyılın sonunda yetkililer, fiilen esnafılık yapan ve bir nevi milis askeri olan yeniçerileri sefere götürmekte hayli zorlanmışlardır. XVII. yüzyılda İstanbul'da ve başka yerlerde birçok zengin kişi yeniçeri veya sipahi sıfatı taşımaktaydı. Yeniçerilerin ve öteki kapıkulu askerlerinin şehrin ekonomik hayatına girmeleri, ihtisab kurallarına tâbi olmadıkları için önemli sosyoekonomik sonuçlar vermiştir.

Şehrin polis gücü genellikle yeniçerilerden oluşuyordu. Yeniçeriler güvenliği sağlıyor, pazarları ve iskeleleri gözetimleri altında tutuyorlardı. Bu yetkiler bazılarında kötüye kullanılıyor, ihtikâra ve hileli işlere yol açıyordu. Gayri müslimlerin hayatı ve malları onların insafına kalmıştı.

1600'den sonra giderek artan yeniçeri ayaklanmaları sonucu şehrin güvenliği bozulmuş, halk tedirgin olmuş, dükkânlar kapatılmış, yangın ve yağmalanma korkusu her yanı sarmıştı. Yeniçerilerden oldukça fazla kişinin ticaretle uğraşması dolayısıyla bu tür kargaşalar, devlet yetkililerine karşı gerçekleştirilmiş toplumsal ayaklanmalar olarak da değerlendirilebilir.

Acemi oğlanları da İstanbul'un sosyal hayatında önemli bir yere sahipti. İstanbul barakalarında olanların sayısı başlangıçta 3000, 1555'te 7000 idi. Bunlar, kamu işlerinde çalıştırılan önemli bir iş gücünü oluşturmaktaydılar. Ayrıca sarayın bahçelerinde de çalıştırılırlardı. Gündelikleri 1555'te ½ ile 2 akçe arasında düşük bir rakamdı. Sultanın kullarına tanınan başışıklıklara sahip olduklarından toplumda her zaman için sorun kaynağı oluşturmaktaydılar.

Seferlerde bütün saray halkı ve kapıkulu askeri padişahla birlikte hazır olmak zorundaydı. Bu durumda İstanbul'da pazar tamamen düzensiz hale gelirdi; fiyatlar artar, karaborsa oluşur ve kıtlıklar görülmürdü. Ticaretle meşgul olan yeniçeriler iş yerlerini kapatmak zorunda kalırlar; esnafın bir kısmı "orducu" adıyla orduyla beraber sefere giderdi. Böylece halkın önemli bir kısmı İstanbul'u terketmiş olurdu. II. Selim zamanına kadar hemen her yıl bu duruma rastlanırdı. Bu sebeple bazı devlet adamları padişahların seferlere katılması konusunda isteksiz davranmışlardır.

İstanbul nüfusunu etkileyen faktörler arasında bulaşıcı hastalıklar başta gelir. Yangınlar gibi veba, kolera, çiçek hastalığı vb. salgın hastalıklar da zaman zaman nüfusun kırılmasına veya göçe yol açmıştır. 871 (1466) veba salgınında her gün 600 kişi ölmüş, birçok kişi de şehri terketmişti. Dört yıl sonra veba yine ticaretin durmasına sebep oldu. Daha sonra 917 (1511), 932 (1526), 969 (1561), 992 (1584), 994 (1586), 998 (1590), 1000 (1592), 1008 (1599), 1034 (1625), 1047 (1637), 1058 (1648), 1063 (1653), 1084 (1673), 1179 (1765), 1207 (1792), 1812, 1837, 1845-1847 ve 1865 yıllarında salgın hastalıklar büyük nüfus kaybına sebep olmuştur. Bu salgınlar aylarca bazan da yıllarca devam etmiş ve binlerce kişinin hayatına mal olmuştur. 1592 ve 1648'de günde 1000 kişi, 1792'de günde 3000 kişi salgından ölüyordu. 1812 salgınında toplam 150.000 kişi, bir başka rivayete göre 200-300.000 kişi hayatını kay-

Tarih	Saray görevlileri	Kapıkulu askerleri	Donanma ve tersane	Toplam
880 (1475)	12.800	?	?	12.800
920 (1514)	3.742	16.643	?	20.385
933 (1526)	11.457	12.689	?	24.146
1018 (1609)	12.971	77.523	2.364	92.858
1080 (1669)	19.000 civarında	80.000 civarında	1.003	100.000 kadar

(Babinger, *Die Aufzeichnungen*, s. 48; Ayn Ali, s. 82-98; İFM, XV/1-4 [1954], s. 312; a.e., XVII [1955-56], s. 216, 227).

betmiştir. Von Moltke'ye göre, 1837 salgınında nüfusun yirmide biri (25.000) kaybolmuştur. Karantina kararı 1838'de alınmış, 1839'da Karantina Nâzırlığı kurulmuştur, fakat bu pek etkili olamamıştır. Müslüman halk karantinaya karşı çıkmıştır. Veba salgınları İstanbul'da ticarî hayatı olumsuz yönde etkilerdi. Veba dolayısıyla İngiliz tüccarının önemli bir kısmı işlerini İtalya'da Livorno'ya nakletmişlerdir.

Farklı etnik-dinî grupların yaşadığı, hayli hareketli bir sosyal hayatı olan İstanbul'un toplam nüfusu hakkında çeşitli dönemlere ait en güvenilir kaynak tahrirlerdir. Fakat bunlar vergi amaçlı sayımlar olduğundan nüfusun tamamını yansıtmaz. Kadınlar, çocuklar, askerî sınıf, öğrenciler vergiden muaf bulundukları için tahrir kayıtlarında görülmezler. Tahrirlerdeki nüfus birimi genellikle hânedir. Cizye tahrirleri yalnız erkek nüfusu kaydederken avârız vergilerinde birkaç hânedan oluşan farklı bir hâne anlayışı geçerlidir. XIX. yüzyıl tahrir sonuçları, hânelerin nâdiren ortalama üç dört kişiden fazla olduğunu göstermektedir. Bu rakam herhalde önceki devirler için de geçerlidir. Hâne (aile) için Ömer Lütfi Barkan'ın kabul ettiği beş kat sayısı fazla iyimser görünmektedir. Zira İstanbul nüfusunun önemli bir bölümü zor ve sağlıksız koşullarda yaşamaktaydı; ortalama hayat süresi sadece yirmi beş yıl olarak hesaplanmaktadır. Bunun yanı sıra şehirde çok sayıda bekâr bulunmaktaydı (1856'da İstanbul'da 45.000 işçi ve medrese öğrencisi vardı).

Mevcut bilgi düzeyine göre aşağıda verilen rakamlar bir kıyaslama için esas kabul edilebilir.

Buna göre 1477'de Galata dahil 16.326 hâne olan nüfus 1535'e gelindiğinde yaklaşık olarak beş kat artmıştır. 1550'de C. de Villalon, İstanbul ve çevresi nüfusunun 120.000 hâne civarında hesap etmiştir ki bu rakam on beş yılda % 50 artış gösterir. Barkan, XVI. yüzyılda genel olarak Osmanlı şehirlerinde % 80'in üzerinde bir artışın gerçekleştiğini tesbit etmektedir. Ferdinand Braudel XVI. yüzyılda toplam nüfusun 700.000 civarında bulunduğunu, Robert Mantran ise XVII. yüzyıl nüfusunun 650-750.000 veya banliyö nüfusu ile 800.000 olduğunu belirtmektedir. G. Moro 800.000 rakamını, Sanderson 1.231.000 rakamını verir. Balyos Garzoni ise sadece 300.000'den fazla der.

Ancak surlar içi İstanbul nüfusu için verilen rakamların tamamı abartılı görünmektedir. Bizans döneminde İstanbul ve Galata'nın toplam nüfusu hiçbir zaman 400.000'i aşmamıştır. 1927-1965 yılları arasında modern nüfus sayımı sonuçları aşağıdadır.

Yıl	Nüfus
1927	245.982
1940	272.000
1950	350.000
1960	433.000
1965	482.451

XIX. yüzyıl öncesinde evlerin çoğu tek katlı olduğu, boş alanların ve bahçelerin çokluğu ve çok katlı binaların ancak Kırım savaşıdan sonra yavaş yavaş inşa edilmeye başlandığı düşünülürse İstanbul nüfusu için verilen rakamların abartılı olduğu anlaşılır. 1927 rakamları 17,2 km²-

lik surlar içi İstanbul'unda hektar başına 145 kişilik nüfus yoğunluğu göstermektedir (XV. yüzyıl öncesi Avrupa şehirlerinde nüfus yoğunluğu hektar başına 200'ün altındaydı). Garzoni'nin 1573 yılı için yaptığı 300.000 tahmini ve 1829'daki 360.000 rakamı gerçeğe yakın görünmektedir (İstanbul için öbür tahminler: J. E. Dekay [1833] 250.000, Hoffman 380.000, Visquenel [1848] 321.000, Verrolot [1848] 360.000).

İstanbul ve banliyöleri nüfusunun oranlaması aşağıdaki ekmekçi / fırın ve mumcu dükkân sayısından da tahmin edilebilir:

FIRIN / EKMEKÇİ DÜKKÂNLARI			
	1083 (1672)	1169 (1755)	1182 (1768)
İstanbul	84	141	297
Galata	25	61	116
Üsküdar	14	22	65
Eyüp	11	7	28
MUMCU DÜKKÂNLARI (1083/1672)			
İstanbul			24
Galata			5
Üsküdar			4
Eyüp			9*
*Yedikule'deki mezbahalar dolayısıyla yüksek			

1018'de (1609) ithal meyve ve sebzelerin beşte üçü İstanbul'a ve sadece beşte ikisi üç kasabaya gitmişti ki bunlar bu durumdan şikâyetçi oldular. XV. yüzyılın sonunda ithal meyve ve sebzelerin sekizde biri Galata'ya gitmiştir. XVII ve XVIII. yüzyıllarda nüfus artışı Galata'da daha fazla olmasına rağmen Tophane, Beyoğlu ve Kasımpaşa önemli ölçüde gelişmiştir.

Yıl	Birim	Müslüman	Hristiyan	Yahudi	Toplam
882 (1477) ⁽¹⁾	hâne	9517	5162	1647	16.326
894 (1489) ⁽²⁾	hâne		5462	2491	
942 (1535) ⁽³⁾	hâne	46.635	25.295	8070	80.000
1044 (1634)	avarız hânesi	1525		1255	
1102 (1690) ⁽⁴⁾	hâne		14.231	9642	
1102 (1690) ⁽⁵⁾	cizye ödeyenler		45.112	8236	
1826 ⁽⁶⁾	erkek nüfus	45.000	50.000		
1829 ⁽⁷⁾	fertler				359.890
1833 ⁽⁸⁾	erkek nüfus	73.496	102.649	11.413	
1856	hâne	29.383	19.015		
	fertler	73.093	62.383		
1918 ⁽⁹⁾	fertler				700.000
1927 ⁽¹⁰⁾	fertler	447.851	243.060		690.911

[(1) *EP* (İng.), IV, 238; (2) *TTK Belgeler*, I/1 [1964], s. 39: 447 yahudi ve hristiyan hâne toplam hristiyan nüfus içerisinde gösterilmiştir; (3) Barkan'ın *JESHO*, I/1, s. 20'deki tahmini; (4) TSMA, nr. 4007 (banliyöler dahil); (5) Mantran, *İstanbul*, s. 46-47: 14.653 kişi daha muaf; Mantran'ın tahmini toplam 62.000 hâne; (6) Lütfi, I, 279; (7) a.e., II, 62; (8) TSMA, nr. D. 750; (9) *İstanbul Rehberi*, 1934, s. 163 (yabancılar hariç); (10) ilk nüfus sayımı].

Sene	Türkiye nüfusu	Sur içi İstanbul	Beyoğlu, Beşiktaş, Şişli, Kadıköy ve Eyüp'le beraber "Büyük" İstanbul
1927	13.648.000	245.982	694.292
1965	31.391.000	482.451	1.541.695
"Büyük" İstanbul'da nüfus artışı Türkiye genel nüfus artışıyla az çok aynı orantıdadır.			

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *TD*, nr. 210 (945/1540); nr. 240 (952/1545); nr. 670 (968-988/1578-80); BA, *MAD*, nr. 19, 312, 918, 2775, 2996, 3129, 5227, 6164, 9824; nr. E 1858; BA, *KK*, nr. 4241-4368, 5207-5266; TK, *TD*, nr. 542, 543 (1005/1596); TSMA, nr. D. 750; D. 9524; nr. E 1858; İstanbul Belediyesi Atatürk Ktp., Muallim Cevdet, nr. O 91; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 136; Aksarâfî, *Müsâmeretü'l-laḥbâr*; s. 344; *Fâtiḥ Mehmed II Vakfiyeleri* (nşr. Vakıflar

Umum Müdürlüğü), Ankara 1938; *Fâtih İmareti Vakfıyesî* (nşr. Osman Nuri Ergin), İstanbul 1945; *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmet II Fâtiḥ* (ed. Tahsin Öz), İstanbul 1935; Kritovulos, *Târiḥ-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni* (trc. Karolidi), İstanbul 1328, s. 107-172; Dukas, *Bizans Tarihi* (trc. VI. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s. 185; Aşıkpaşazâde, *Târiḥ*, s. 142-143; "894 (1488-1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilâncoları" (nşr. Ö. Lutfi Barkan), *TTK Belgeler*, I/1 (1964), s. 17, 39; "Ayasofya Câmii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilâncoları" (nşr. Ö. Lutfi Barkan), a.e., s. 344; "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği" (nşr. Ö. Lutfi Barkan), *İFM*, XV/1-4 (1954), s. 251-329; "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar" (nşr. Ö. Lutfi Barkan), a.e., XVII/1-4 (1955-56), s. 193-224; "1079-1080 (1669-1670) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri" (nşr. Ö. Lutfi Barkan), a.e., s. 227; "Fâtih Câmii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilâncoları" (nşr. Ö. Lutfi Barkan), a.e., XXIII/1-2 (1963), s. 306-341; "Süleymaniye Câmii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilâncosu 993/994" (nşr. Ö. Lutfi Barkan), *VD*, IX (1971), s. 109-162; Tursun Beg, *Târiḥ-i Ebû'l-Feth: The History of Mehmed the Conqueror* (nşr. H. İnalıcık - R. Murphey), Minneapolis - Chicago 1978; Neşrî, *Cihannüma* (Unat), II, 709-711; *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546)*; Taşköprizâde, *Mezûât-ı 'ulûm*, II, 654; Süleymaniye Vakfıyesî (nşr. K. Edib Kürkçüoğlu), Ankara 1962; Latîfî, *Evsâf-ı İstanbul* (haz. Nermin Suner [Pekin]), İstanbul 1977; Ayn Ali, *Risâle-i Vazîfehorân*, s. 82-98; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, I, tür.yer.; Silâhdar, *Târiḥ*, II, 349; Bandidralizâde, *Mecmûa-i Tekâyâ*, İstanbul 1307; Lutfî, *Târiḥ*, I, 279; II, 62; Ayvansarâyî, *Hadîkat-ü'l-cevâmî*; *Hey'et-i Sâbika-i Kostantiniyye*, İÜ Ktp., Yildiz, nr. 612; Jörg von Nürnberg, *Ayn Tractat von den Türk*, Memmigen 1482; P. Gyllius (Gilles), *De Topographia Constantinopolis et de illius antiquitatibus*, Lyon 1561; N. de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations et voyages faits en la Turquie*, Anvers 1576; W. Dillich, *Eigentliche kurze beschreibung und Abriss der weiterberühmten Kaiserl. Stadt Constantinopel*, Cassel 1616; M. Almosino, *Extremos y Grandezas de Constantinopla*, Madrid 1638; P. della Valle, *Viaggi*, Rome 1650, I-III; Du Loir, *Les voyages*, Paris 1654; J. de Thévenot, *Relation d'un voyage fait en Levant*, Paris 1664; S. Gerlach, *Tage-Buch*, Frankfurt am Main 1674; M. Favre, *Etat présent de la Turquie*, Paris 1675; N. Mussi, *Relazione della città di Constantinopoli*, Bologna-Bassano 1675; J. B. Tavernier, *Nouvelle relation de l'intérieur du sérail du G. Seigneure*, Cologne 1675; a.mlf., *Les six voyages de J.-B. Tavernier en Turquie en Perse et aux Indes*, Paris 1677; T. Smith, *Remarks upon the Manners, Religion and Government of the Turks*, London 1678; G. J. Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage à Constantinople*, Paris 1680; Fr. de la Croix, *Mémoires*, Paris 1684; Le Hay, *Recueil de cent estampes représentant différentes nations du Levant*, Paris 1714-15, I-II; J. P. Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, Paris 1717; Cornelius Le Bruyn (Brun), *Voyage au Levant*, Rouen-Paris 1728; Ingil, *The Antiquities of Constantinople* (trc. J. Ball), London 1729; L. L.

d'Arvieux, *Mémoires* (ed. J. B. Labot), Paris 1735, I-VI; Th. Roe, *The Negotiations of Sir Thomas Roc in his Embassy to the Ottoman-Porte from the Year 1621 to 1628*, London 1740; R. Pococke, *A Description of the East and some other Countries*, London 1743, I-II; D. Sestini, *Viaggio da Constantinopoli a Bassora*, [baskı yeri yok] 1786 (Academico Etrusco); D'Ohsson, *Tableau général*, I-VII; C. Comidas de Carbognano, *Descrizione topografica dello stato presente di Constantinopoli*, Bassano 1794; J. Dallaway, *Constantinople, Ancient and Modern*, London 1797; G. A. Olivier, *Voyage dans l'empire othoman*, Paris 1798, I-VI; [Ch. Salaberry], *Voyage à Constantinople*, Paris 1799; J.-B. Lechevalier, *Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin*, Paris 1800, I-II; Fr. Sevin, *Lettres sur Constantinople*, Paris 1802; F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage en Morée, à Constantinople...*, Paris 1805, I-III; Fr. Murhard, *Gemälde von Konstantinopel*, Penig 1805, I-II; T. Thornton, *The Present State of Turkey*, London 1809, I-II; C. Hobhouse, *A Journey through Albania ... to Constantinople*, London 1812; P. G. Inghisan, *Description du Bosphore* (trc. T. Martin), Paris 1813; a.e.: XVIII. *Asırda İstanbul* (trc. H. Andreadasyan), İstanbul 1956; Ch. Pertusier, *Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore*, Paris 1815; L. Von Stürmer, *Skizzen einer Reise nach Konstantinopel in den letzten Monaten des Jahres 1816*, Pest 1821; Mme. de la Ferté-Meun, *Lettres sur le Bosphore*, Paris 1821; M. G. F. A. Comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris 1822, I-II; A. F. Andréossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813, et 1814 et pendant l'année 1826*, Paris 1828; C. MacFarlane, *Constantinople in 1828*, London 1829; C. C. Frankland, *Travels to and from Constantinople in the Years 1827-8*, London 1829; J. Brewer, *A Residence at Constantinople in the Year 1827*, New Haven 1830; J. F. Michaud - J. J. Poujoulat, *Correspondance d'Orient*, 1830-1831, Paris 1833, I-VII; A. Slade, *Records of Travel in Turkey and Greece, 1829-1831*, London 1833; J. E. de Kay, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832*, New York 1833; D. Porter, *Constantinople and its Environs*, New York 1835, I-II; K. M. Bazili, *Oçerki Konstantinoplia*, St. Petersburg 1835; W. Colton, *Visit to Constantinople and Athens*, New York 1836; A. Brayer, *Neuf années à Constantinople*, Paris 1836; R. Walsh, *A Residence at Constantinople*, London 1836, I-II; a.mlf. - Th. Allom, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, London 1838, I-II; Th. Allom, *Constantinople ancienne et moderne*, Paris 1840, I-III; J. Pardoe, *The City of the Sultan and the Domestic Manners of the Turks in 1836*, London 1837; a.mlf., *The Beauties of the Bosphorus*, London 1839; Alb. Circourt, *Constantinople en 1829*, Paris 1837; H. von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-39*, Berlin 1841; C. White, *Three Years in Constantinople, or Domestic Manners of the Turks*, London 1845, I-III; J. Murray, *A Handbook for Travellers in Turkey in Asia including Constantinople*, London 1845 (1878, 1893, 1900); P. Constantios, *Constantiniade ou description de Constantinople ancienne et moderne*, Constantinople 1846; J. H. A. Ubicini, *Lettere sulla*

Turchia, Milan 1853; a.e.: *Letters on Turkey* (trc. Lady Easthope), London 1856; V. Vratislav, *Adventures of Baron Wenceslas Wratislav of Mitrowitz in the Year of Our Lord 1599*, London 1862; C. T. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant*, London 1865, I-II; Edhem Pacha, *L'architecture ottomane*, Constantinople 1873; C. Hamlin, *Among the Turks*, New York 1878; E. de Amicis, *Constantinopoli*, Milan 1878; Ed. Hornby, *In and around Stamboul*, Philadelphia, ts.; F. W. Unger, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, Vienna 1878; A. Galland, *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople, 1672-1673* (ed. Ch. Schefer), Paris 1881, I-II; *Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* (eds. C. T. Forster - F. H. B. Daniell), London 1881, I-II; J. Chesneau, *Le voyage de M. d'Aramon ... (1547-49)* (ed. Ch. Schefer), Paris 1887; A. D. Mordtmann, *Esquisse topographique de Constantinople*, Lille 1892; a.mlf., *Eine deutsche Botschaft in Konstantinopel*, Berne 1895; a.mlf., *Historische Bilder vom Bosphoros*, Constantinople 1907; F. Elliot, *Diary of an Idle Woman in Constantinople*, Leipzig 1893; J. Covell, *Extracts from the Diaries of Dr. John Couel* (ed. J. T. Bent), London 1893; E. A. Grosvenor, *Constantinople*, London 1895, I-II; Mehmed Raîf, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul 1314; Ph. Canaye, *Le voyage du Levant, 1551-1610* (ed. H. Hauser), Paris 1897; A. van Millingen, *Byzantine Constantinople, the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London 1899; *Itinéraire de Jerome Maurand d'Antibes à Constantinople* (ed. L. Dorez), Paris 1901; *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen, aufgenommen im Jahre 1559 durch Melchior Lorichs* (ed. Oberhummer), Munich 1902; *The Travels of Peter Mundy, 1608-1667* (ed. R. C. Temple), Cambridge 1907, I-III; C. Gurliitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1908-12, I-II; Mehmed Ziyâ, *Kariye Câmii-i Şerifi*, İstanbul 1326; a.mlf., *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul 1336, I-II; Fr. Arnaud, *Voyages a Athenes, Constantinople et Jérusalem* (ed. M.H. Omont), Paris 1909; Djelal Essad, *Constantinople, de Byzance à Stamboul*, Paris 1909; L. Gédéon, *Journal et correspondance* (ed. A. Poppe), Paris 1909; A. Poppe, *Les peintres du Bosphore au dix-huitième siècle*, Paris 1911; R. Lubenau, *Beschreibung der Reisen ... 1573-1589* (ed. W. Sahn), Königsberg 1912-30, I-II; Osman Nuri Ergin, *İstanbul Müessesât-i Hayriyye-i Shihhiyyesi*, İstanbul 1912; a.mlf., *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, İstanbul 1922, I; a.mlf., *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936; a.mlf., *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, İstanbul 1938; a.mlf., *Cumhuriyet ve İstanbul Mahallî İdaresi*, İstanbul 1938; a.mlf., *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, İstanbul 1939; E. Pears, *Forty Years in Constantinople: Recollections 1873-1915*, New York 1916; A. H. Lybber, "Constantinople as Capital of the Ottoman Empire", *Annual Report of the American Historical Association* (1916); J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, Paris 1918; H. Glück, *Die Baeder Konstantinopels*, Vienna 1921; a.mlf., *Die Kunst der osmanen*, Leipzig 1922; *Plan general de Constantinople*, İstanbul 1922; H. Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien* (ed. Fr. Babinger), Munich - Leipzig 1923; E. Mamboury, *Constantinople, guide touristique*, İs-

tanbul 1925; Refik Ahmed [Sevengil], *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, İstanbul 1927; Ahmed Refik [Altınay], *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı, 1100-1200*, İstanbul 1930; a.mlf., *Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı, 1000-1100*, İstanbul 1931; a.mlf., *Hicrî Onüçüncü Asırda İstanbul Hayatı, 1200-1255*, İstanbul 1932; a.mlf., *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı, 961-1000*, İstanbul 1933; a.mlf., *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı, 1553-1591*, İstanbul 1935, s. 46, 48, 50, 52, 145; *İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı: 1930-1931*; *İstanbul Belediye Hududu*, İstanbul 1931; *İstanbul Şehir Rehberi*, İstanbul 1931; J. Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602*, London 1931; S. Nüzhet Ergun, *İstanbul Meşâhîrine Ait Mezar Kitabeleri*, İstanbul 1932; H. Högg, *Türkenburgen am Bosphorus und Hellespont*, Dresden 1932; H. Edhem [Eldem], *Yedi-kule Hisarı*, İstanbul 1932; a.mlf., *Nos mosquées de Stamboul* (trc. E. Mamboury), İstanbul 1934; Ali Saim Ülgen, *İstanbul ve Eski Eserleri*, İstanbul 1933; a.mlf., *Fatih Devrinde İstanbul*, Ankara 1939, s. 45; Sadi Abaça, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi*, İstanbul 1935; Besim Darkot, *İstanbul Coğrafyası*, İstanbul 1938; İzzet Kumbarcılar, *İstanbul Sebilleri*, İstanbul 1938; Konyalı, *İstanbul Âbideleri*, a.mlf., *İstanbul Sarayları*; İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul 1943-45, I-II; R. Mayer, *Byzantion, Konstantinopolis-İstanbul, eine genetische Stadtgeographie*, Wien 1943; A. Gabriel, *Chateaux turcs du Bosphore*, Paris 1943; Süheyl Ünver, *Fatih'in Oğlu Bâyezid'in Su-yolu Haritası Dolayısıyla 140 Sene Önce İstanbul*, İstanbul 1945; a.mlf., *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946; a.mlf., "Türkiye'de Kahve ve Kahvehâneler", *TED*, V (1962), s. 39-84; Musâhibzâde Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1946; Saadi Nazım Nirven, *İstanbul Suları*, İstanbul 1946; A. von Harff, *The pilgrimage of Arnold von Harff...*, London 1946; *Belediye Yıllığı*, Ankara 1949, s. 341-369; Zihni Bilge, *İstanbul Rihtımlarının Tarihçesi*, İstanbul 1949; A. M. Schneider, *Mauern und Tore am Goldenen Horn*, Göttingen 1950; a.mlf., *Konstantinopol*, Mainz 1956; a.mlf., "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *TTK Belleten*, XVI/61 (1952), s. 35-48; R. Janin, *Constantinople byzantine, développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1950; Eremya Çelebi Kömürçyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1952; Âsaf Hâlet Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul*, İstanbul 1953; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mi'mârîsi*, İstanbul 1953; a.mlf., *İstanbul Mahalleleri: Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara 1958; a.mlf., *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul 1958; Semavi Eyice, *İstanbul, petit guide à travers les monuments byzantins et turcs*, İstanbul 1955; a.mlf., *Son Devir Bizans Mimarisi*, İstanbul 1963; Fr. Babinger, "Ludwig von Rauter und sein verschollenes Reisebuch (1567-71)", *Vorderasiatische Studien, Festschrift for V. Christian*, Vienna 1956, s. 4-11; a.mlf., *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475*, München 1957, s. 48; Feridun Dirimtekin, *Fetihden Önce Halic Surları*, İstanbul 1956; Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*, İstanbul 1958; *İstanbul Manzaraları Sergisi*, İstanbul 1959; *İstanbul Harita ve Planlar Sergisi*, İstanbul 1961; C. Göllner, *Turcica, Die Türkendrucke des XVI. J.I.*, Bucharest 1961-68, I-II; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, Ankara 1962-65, I-II; R. Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVII siècle*, Paris 1962; a.mlf., *La vie quotidienne à Constantinople*, Paris 1965; B. Lewis, *İstanbul and the civilization of the Ottoman Empire*, Oklahoma 1963; J. Wild, *Reysbeschreibung eines gefangenen Christen anno 1604* (ed. G. A. Narciss), Stuttgart 1964; S. Schweigger, *Constantinopel und Jerusalem* (ed. R. Neck), Graz 1964; K. Tuchelt, *Türkische Gewänder und osmanische Gesellschaft*, Graz 1966; A. Underwood, *The Kariye Djami*, New York 1966, I-III; I. M. Lapidus, *Muslim Cities*, Cambridge 1967, s. 59-60; H. Wurm, *Der osmanische Historiker Huseyn b. Ga'fer*, Freiburg 1971; N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Bucharest 1971; a.mlf., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades*, Bukres 1915-1916, IV, 67; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda İstanbul Medreseleri*, İstanbul 1976; *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989; W. Hasluck, "Notes on Mss. in the British Museum Relating to Levantine Geography and Travel", *British School of Athens*, XII, 1905-1906, s. 196 vd., XIII (1906-1907), s. 339 vd.; *İstanbul Belediyesi İhsâiyyat Mecmuası: 1328-1335*; *İstanbul Belediyesi Mecmuası: 1930-1937*; Ed. Thouvenel, "Constantinople sous Abdul-Medjid", *RDM*, 4. seri, sy. 21 (1840), s. 68-89; D. J. Georgacas, "The Name of Constantinople", *American Philological Association: Transaction*, XXVIII (1947), s. 347-367; Cengiz Orhonlu, "Fındıklı Sementinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma", *TD*, VIII/11-12 (1955), s. 51-70; Muzaffer Erdoğan, "Arşiv Vesikalanna Göre İstanbul Baruthâneleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, sy. 2, İstanbul 1956, s. 115-138; a.mlf., "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *VD*, IV (1958), s. 149-182; Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahrifat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, İstanbul 1963, s. 327-414; Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri", *VD*, VII (1968), s. 53-57; a.mlf., "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık*, VIII/79, İstanbul 1970, s. 26 vd.; Halil İnalçık, "The Policy of Mehmed II towards the Greek population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, sy. 23-24, Washington 1970, s. 231-249; a.mlf., "İstanbul", *EP* (İng.), IV, 224-248; W. Kubitschek, "Byzantion", *RE*, V, 1115-1158; E. Oberhummer, "Constantinopolis", a.e., VII, 963-1013; "İstanbul", *İA*, V/2, s. 1135-1214 (1-168).

HALİL İNALÇIK

Bugünkü İstanbul. Şehrin kurulduğu yerdeki topografinin gözden geçirilmesi, İstanbul'un günümüzde nasıl yaşadığı sorusuna da cevap verir ve ışık tutar. Zira bu topografya şekli, şehrin simgesi durumuna gelmiş tarihi ve mimari eserlerin yer seçiminde etken olduğu gibi şehrin önemli ulaşım eksenlerinin güzergâhlarını da belirlemiştir. Günümüzde bazı kesimlerde büyük problem haline gelen trafik önemli ölçüde İstanbul'un topografya şartlarıyla yakından ilgilidir.

Şehrin eski kesiminin topografyasında güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda az çok birbirine paralel olarak uzanan iki sırt dikkati çeker. Bunlardan kuzey sırtı Haliç'in güney kıyılarını yakından izler. Yükseltisi genellikle güneydoğudan kuzeybatıya doğru artan bu sırt, Sarayburnu ile Ahırkapı arasında Boğaz girişine hâkim bir yamaçla başlar ve Sultanahmet-Ayasofya düzlüğünden itibaren Sarayburnu'na doğru uzanarak Topkapı Sarayı zemininde 45 metreye ulaşır. İstanbul'un bu ilk tepesi, zemini 33 metreye inen bir bel (boyun noktası) kuzeybatıya doğru devam eden sırttan ayrılır. Şehrin limanına ve Galata Köprüsü'ne komşu olan yoğun iş semtlerini (Eminönü-Bahçekapı-Sirkeci) kuzey sırtının eksenini oluşturan büyük caddeye bağlayan ana yollarından biri (Alemdar caddesi) bu 33 metrelik alçalma noktasını takip eder. Kuzey sırtı bundan sonra Beyazıt Meydanı'na doğru uzanır ve üzeri 60 m. yükseltiye erişen düzlük biçiminde bir tepe meydana getirir. Bu iki tepe arasında iki tepeye göre daha az belirgin bir tepe yer alır, bunun da üzerine Nuruosmaniye Camii inşa edilmiştir. Beyazıt tepesinin üstünde ise Beyazıt Camii, Beyazıt Kulesi ile beraber İstanbul Üniversitesi'nin merkez binası (Osmanlı Devleti döneminde Harbiye Nezâreti binası) ve bu tepenin Haliç'e doğru ilerleyen ucunda Süleymaniye Camii yükselir. Bundan sonra kuzey sırtı kuzeybatıya doğru izlenirse doğu ucunda Fatih Camii'nin kurulmuş olduğu diğer 60 m. yüksekliğindeki bir tepeye ulaşılır. Süleymaniye tepesiyle aynı yükseltide olan bu tepe ile Beyazıt-Süleymaniye tepesi arasında zemin tekrar alçalır ve 42 metreye iner. Bu önemli boyun noktası üzerinden Marmara kıyılarını Haliç kıyılarına bağlayan Atatürk Bulvarı geçtiği gibi eski döneme ait Valens su kemerleri de bu bel üzerinde yer alır. Fatih tepesi, Çarşamba semtine doğru yavaş yavaş 72 metreyi aşan bir yükselti kazanır, bu tepenin Haliç'e doğru uzanan yan sırtında Sultan Selim Camii vardır. Ana sırt, kuzeybatıya doğru hafif bir alçalmadan sonra Edirnekapi civarındaki surların zemininde 74 metreye ulaşır. Bu tepede Edirnekapi Mihrimah Sultan Camii yükselir.

Kuzey sırtının eksenini boyunca İstanbul'un en önemli boyuna caddelerinden biri uzanır (farklı kesimlerinde farklı adlarla anılan bu cadde Ayasofya-Beyazıt arasında Divanyolu ya da Yeniçeriler caddesi, Beyazıt ile Fatih arasında Vezneciler, Şehzadebaşı, Fatih ile Edirnekapi arasında